

A XIX. SZÁZAD TÁRSADALOMFILOZÓFIAI TERMÉSE.

— Áttekintés. —

II.

Végig tekintve így az általános filozófiatörténetben, főleg a nagyobb filozófusoknál s az egyes szaktudományok terén található társadalomfilozófiai elméleteken és adalékokon, most a tulajdonképpeni szociális kérdéssel foglalkozó társadalomfilozófiai irodalomra térhetünk át.

Maga a szocializmus egyivású fejlődés a pozitivizmussal. Saint-Simon- munkáinak gondolatai, a saint-simonizmus volt mind a kettőnek kicsiráztató melegágya. Ez érdekes ember (1760—1825), a *szocializmus atyja*, a róla nevezett első *szocialista-iskola megalapítója* a nagy forradalomban is részt vett, mint »grand seigneur sans culotte« s ekkor nemesi rangjáról is lemondott. Fogságba is került s később kiszabadult. Eleinte a tudományok nagy enciklopédiájának megírásával akarta előkészíteni a társadalom átalakulását, de mikor később ily átalakulásra alkalmasnak ítélte a politikai viszonyokat szocialisztikus műveiben (*Reorganisation de la société européenne* 1814., *L'organisateur* 1819., mely a híres *parabole politique*-ot tartalmazza, azzal a kérdéssel, mit vesztené Franciaország, ha 3000 földi javakban bővelkedő fiát és mit, ha 3000 művészt, tudóst és munkást veszítene el. *Systeme industriel* 1821—22., a munka, az ipar története. *Catécisme des industriels* 1823.) azt hirdeti, hogy a társadalmi megújulásban az *ipari, gazdasági élet* teendő az első sorba s a tulajdonképpeni *kormányrendszer* ennek *alárendelendő*. Élete végén új kereszténységet hirdetett (*Nouveau*

pia) parancsaiból álljon s a földi élet teljes jogát állítsa vissza a középkori túlvilági vágyódás helyébe.

Saint-Simon az *egyéni tulajdonjogot a köznek való hasznahajtásra* alapítja. Az emberek ne egymást, hanem a földgömböt zsákmányolják ki. Az állam kötelessége az emberi erőket az útépités, csatornázás, lecsapolás, a talaj termővé tételének nagy vállalataira összesíteni, a melyeket az egyéni érdektől nem várhatnak. Így a Suez- és Panama-csatornát létrehozó gondolat is a saint-simonisták agyában termett. Franciaország is sokat köszönhet vasutak, csatornák, gyárak, bankok dolgában a saint-simonizmusnak.

A középkort hatalmas szervezeti korszaknak tekintette, melyben a papok nem sarlatánok, mint Voltaire tartotta, hanem a nemzet legelőrehaladottabb része voltak. E kort a kritika s a forradalom elsepervén, saját korát szellemi, társadalmi káosznak vélte, melyben új szervezeti korszakot csak a pozitív tudományok előhaladása és rendszerbefoglalása idézhet elő, ezt tette aztán Comte, s másrészt az ipari és gazdasági élet első helyre tétele az államéletben, s ezt hirdette iskolája, a saint-simonizmus.

Így alakult meg a szocializmus alapgondolata s az első szocialista iskola. Innen, a század elejéről elindulva, aztán oly gazdag társadalomfilozófiai irodalmat mutat fel ez a század, mint kívülről egyik sem az emberi gondolkodás történetében. Mielőtt e fejlődést áttekintenők, vessünk néhány pillantást magukra az e társadalomfilozófiát mozgató eszmékre.

Korunk társadalmában bizonyos osztályok mindinkább elégedetlenekké válnak helyzetükkal. A társadalom többsége érzi is, hogy a világ javainak elosztódása nem történik a munka és az érdem igazságos arányában. Az e bajon segíteni akaró javítók, újítók három főirányban haladnak gondolataikkal; e három felfogás: az *anarchizmus, kommunizmus és szocializmus*. Szerencsére az első két irány eltölpül a harmadik mellett. De hát honnan fejlődött ki e három különféle felfogás? Részünkről a forradalmi, a 89-es eszmék (*liberté, égalité, fraternité*) hármasságában látjuk e három irány eredetét. Jelenünkön ez eszmék munkáltak s úgy látjuk, hogy az egyéni *szabadság (liberté) végtelenségig való kiszélesítése az anarchizmus; a föltétlen egyenlőségre (égalité) törekvés a kommunizmus*, mert hisz minden különbség legfőbb előidézője az egyéni tulajdon; az ideális *testvériség (fraternité) megvalósítását* czélozzák a mindenféle

szociális, társasközösségek békés kooperációval, melyet az államhatalom szabályoz. Nézzük csak külön-külön mind a hármat, mielőtt a történeti fejlődés során végigtekintenők.

Az anarchizmus. Ha az egyén a fennálló társadalmi rend mellett szellemi tehetségeit nem érvényesítheti eléggé, vagy nem élvezheti munkájának igazságos gyümölcsét, könnyen kifejlődhetik benne az anarchikus eszme,* hogy ebben a társadalom oszlopai a hibásak. Az anarchizmus merőben utópia jellegű rendszere most már a következő negatív, azaz destruktív és a következő pozitív elvekből alakul meg: *destruktív elvek:*

1. *semmi felsőbbség,* sem Isten, sem államhatalom. Ezt az elvet nevezi Desjardins a »tekintély, a *felsőbbség iszonyatosságát*-nak. Ezt fejezi ki Blanqui »sem Isten, sem fölebbvaló! (Ni Dieu, ni maitre) és Grave »a haza csak szépen hangzó szó« jelszavai; 2. *nincs tulajdon,* mint Proudhon mondja: la propriété c'est le vol. *Pozitív elvek:* 1. az *egyéni szabadság* végletekig való kiszélesítése: tedd a mit akarsz — jelszóval; 2. *minden mindenkié* az ököljog szerint.

A kommunizmus oly új társadalmi formával akar segíteni a tőke és a munka aránytalan elosztódásán, melyben az *állam mindenható, egyéni tulajdon szintén nincs,* minden *közvagyon* s mindenben a teljes közösséget hirdeti.

A szocializmus elismeri az *egyéni tulajdont, erős államhatalmat,* csak a *munka és tőke viszonyának szabályozását* követeli az államhatalom részéről. Ennek mikéntje pedig, maga az *igazi szociális kérdés* főleg egyrészt a *társadalom ipari kooperatív szövetkezeteket* (fogyasztó szövetkezetek, Consumvereine, Vorschussvereine, Cooperativstores, buildingsociety, cooperativ company) létesítő *társulásbeli tevékenységében* és másrészt az *államnak a munkás helyzetét javító, védő és oltalmazó törvények, iparfelügyelőségek és hatóságok* által való támogatásában fogja, a hogy látszik, megoldását nyerni.

Különben a kommunisztikus és szocialisztikus elméletek közt sokszor szigorú határ nem vonható. Lássuk a történeti fejlődést.

Szociális kérdés alatt közelebbről a *munka és a tőke aránytalan elosztását* értjük a mai társadalomban s ezzel kapcsolatban a törekvést a *vagyontalan munkásosztály anyagi és szellemi helyzetén segíteni.*

* Desjardins: L'idée anarchiste.

A munkáskérdés csak részletkérdése a szociális kérdésnek. A munka és tőke aránytalan elosztásának ténye oly régi, akár a polgárosodás, de csak az újabb korban főleg a felvilágosultság és a forradalmi eszmék hatása alatt jönnek tudatára e ténynek s mindinkább helytelenítik. Nagy mértékben járult hozzá a XIX. századdal nekilendülő gépipar, mely a kapitalista tőkét aránytalanul növelve a munkásosztály helyzetét annyira rontotta, hogy a tulajdonképpeni munkáskérdést ez vetette felszínre s a szociális kérdést ez teremtette meg, feltárván a kultúra bámulatos haladásával járó bajokat.

Annyi tény, hogy manapság *mindinkább megérlelődött az az általános felfogás, hogy a munka és a tőke, a világ javai aránytalanul vannak elosztva.* Innen a fokozott törekvés: *segíteni a munkás anyagi, szellemi helyzetén, innen a munkásvédelem szervezeti biztosítások útján.*

Azokat az elméleteket és társadalmi mozgalmakat foglaljuk már most a tágabb értelemben vett *szocializmus* elnevezés alá, melyek e társadalmi kérdést megoldani, megoldását előmozdítani, a munkás helyzetén javítani iparkodtak. A szociális kérdést a XIX. század elején nekilendülő gépipar, mint munkáskérdést égetővé tevén, oly gazdag ilyen *társadalomfilozófiai irodalmat* indított meg, a milyent egy század sem mutat fel.

Általánosan jellemző azonban e szocialisztikus és aztán a belőle fakadó kommunisztikus elméletekre is, hogy *nem a társadalmi jelenségek természete és a közös élet törvényeiből* indulnak ki, hanem annak az *általános emberi boldogságra való vágyódásnak alkotásai.*

A lassú gyakorlati átalakítások útján való sokkal becsesebb javításokkal szemben egész hosszú sorát vetette fel e kérdés a legvakmerőbb, az egész társadalmi rendet felforgató elméleteknek, melyeknek nagy része utópia jellegű, a mint hogy e szocialisztikus és kommunisztikus rendszereknek is az előbbi korok, hagyományos intézményeinek jogát vitató államregényei, utópiái egyengették útjokat.

De ha ily utópiajellegűek is e rendszerek, *gondolat fejlesztő, erjesztő, élesztő* hatásuk tagadhatatlan a társadalmi problémákat, főleg a munka társadalmi szervezésének kérdését illetőleg. Ez elméletek *tárták fel* igazában a *munkásosztály helyzetét*, ezek mutatták ki, hogy a fennálló társadalmi rend *nem a lehető legjobb*, új problémákat tűzve így a társadalmi tudományok és politika elé, s *épp ezek érlelték meg a meggyőződést* ama, az

elméletek kiinduló pontjául szolgáló tény igazságáról, hogy a munka és a tőke, a világ javai aránytalanul elosztva. Kimutatták így a társadalom körtüneményeit s okait és jól mondja Medveczky, hogy a *társadalmi patológia* a társadalmi tudományoknak mindenesetre egyik legfontosabb feladata s ez adja a *társadalmi reformoknak, mint patológia a terápiának, alapját*.

A modern szocializmusnak, ha *Babeuf* előzetes mozgalmát (1793—97.) nem számítjuk ide, ki összeesküvést szervezett, hogy a francia kormányt megbuktassák és újabb rémuralom alatt a nemzeti vagyont feloszszák s kit 1797-ben kivégeztek, tulajdonképpen megalapítója, mint már említettük, *Saint-Simon*.

Az alapjában véve ideális jellegű, a társadalomnak a pozitív tudományok alapján való megújulását célzó saint-simonizmust azonban, mely az ipari, gazdasági érdekeket akarta elsőkké emelni, nagyiparosokra és tudósokra bízva a vezetést s legjobban szenvedő munkásosztályt szellemi és gazdasági tekintetben fölemelve, követői mindinkább túlhajtották. Csak a tiszta *egyéni birtokot* fogadva el, a család örökösödésjogát meg akarták szüntetni s az *örökjogot az államra ruházni, mely bankrendszer útján osztsa fel a munkát és a jövedelmet az egyének közt képességeik és munkájuk szerint*. Ez iskola első apostola *Bazard*, nevesebb tanítványai *Carnot, Michel Chevalier, Fournel, Barrault* voltak.

Legtúlzóbb hajtása ez iskolának *Enfantin* köre volt, ki saint-simonista vallást hirdetett, munkával és élvezettel egybekötött istentisztelettel és a nemi életre való előírásokkal, miért is az intézők a rendőrség elé kerültek (1832.).

Sajátságos szocialista irányt képviselt *Hugues Félicité Robert de Lamennais* (1782—1854.). Eredetileg a forradalom után támadt visszahatás vallásos irodalmából emelkedik ki. *De la religion considérée dans ses rapports avec l'ordre civil et politique* (1825—26.) művében a vallást és a szabadságot akarja összeegyeztetni. »Isten és szabadság« jelszóval lapot is indít (*l'avenir*). *Paroles d'un croyant* (1833.) művében a népfelséget a vallás nevében követelte és hirdette. E rengeteg népszerű művét, a mint az előbbit is, a pápa átka érte. Erre *Affaires de Rome* (1836—37.) művében szakított az egyházzal, az állammal s *Livre de peuple* híres és ritka népszerű munkájában a *keresztény vallás szocializmusát* hirdetve, a szív belső vallása nevében követeli a szocializmust.

François Fourier (1772—1840.) külön kommunista rendszernek, a *fourierizmus*-nak megalapítója. Ennek hívei a fennálló

társadalmi rend teljes felforgatásával a társadalmat 400 családból, 1200—1800 emberből álló falankszokra akarták osztani, a melyek közös lakó és dolgozó helyiségben, falanszterben éljenek s ezek felett a Konstantinápolyban székelő omniarcha uralkodjék.

Pierre Joseph Proudhon (1809—1865.) híres francia kommunista, ki népbankot alapított (1848.) az adófizetés megszüntetésére s munkái miatt többször elítélve külföldre menekült, számos munkája közül a leghíresebb a *Tulajdonról* írott, melynek hívei részéről gyakran idézett fő tétele: »a tulajdon lopás«.

Időközben érdekes átalakuláson ment át a nemzetgazdaságtan tudománya, úgy, hogy a szocialisták joggal láthatták benne elnyomójukat. A társadalmi életnek e tudományát ugyanis, melyet Adam Smith alapított meg, *David Ricardo* (1772—1823.), angol bankár műveiben (főleg *Principles of political economy and taxation*) folytatta, kiegészítve Smith munkamegosztás és kereskedelem elvét *értékelméletével*, mely szerint *az érték egyetlen forrása és mértéke a munka*. Az érték képződését, a tőke fejlődését vizsgálva oda jut, hogy a földbirtokos jövedelme, a járadék folyton növekedni fog, a munkások bére pedig folyton csökkenni fog, mert minden jószág annyit ér, a mennyi munka rejlik benne, mert a munka szabja meg az értéket. *Frédéric Bastiat* (1801 —1850.) francia nemzetgazda kiegészítette mindezt az *ipari szabadság* hirdetésével.

Az így keletkezett ipari szabadságot és szabad kereskedelmet hirdető iskola a *klasszikus nemzetgazdasági iskola*, melynek vezérgondolata az *értékelmélet*, tengelye a *béke* s mely míg egyrészt a *történeti és nemzeti különbségeket* éppen nem véve tekintetbe, ez alapelvekből tiszta elvont levezetéseké vált, különösen későbbi művelőinél, *Cairnes*-nél és *Senior*-nál, addig másrészt *egyoldalúságában a tőké uralkodását hirdette a munkásokkal szemben*, a kik joggal láthatták benne elnyomójukat.

Itt említjük meg *Malthus* népesedés-elméletét. *Thomas Robert Malthus* (1766—1834.) angol nemzetgazda *Essay on the principles of population* (1798.) főművében állította fel a róla elnevezett híres *népesedés-elméletét*, mely szerint *az emberek szaporodása a geometriai haladványok szerint halad, míg az élelmiszerek csak aritmetikai haladványban* gyarapodnak s az így bekövetkezendő túlnépesedés betegségeket, nyomorúságokat s a halandóság növekedését vonja maga után. Ezért mértékletesen kell élni és csak az nősüljön, a ki családját minden körülmények közt el tudja majd tartani. Heves támadások

érték ez elméletet, mivel sokan a fajtalanság védelmét látták benne.

A tőke egyeduralmával szemben föllépő és a munkást védelmező német szociáldemokrata-párt megalapítója *Ferdinand Lassalle* volt (1825—1864.), ki jogfilozófiai (*Das System des erworbenen Rechte*. 1861.) munkájával is kitűnt, röpirataival, beszédeivel, vitázó irataival (*Macht und Recht*. 1863. *Was nun?* 1862. *Arbeitersprogramm*. 1862.) pedig a tőke ellen egyesíteni akarta a munkásokat, hogy maguk legyenek a termelők. *A munkásvédelem első előharcosa, a szociáldemokrácia megalapítója*. A szociáldemokrácia elméletírója azonban Marx volt. *Karl Marx* (1818—1883.) a német szociáldemokrata-párt legkiválóbb vezére, ki megalapította (1864.) a munkásvédelmet célzó *internacionálét*, nemzetközi munkás-szövetkezetet. Számos német és francia szocialista munkája közül társadalomfilozófiai értékű a »Tőke« (*Das Kapital*. 1867—83.), mely a szociáldemokrácia és egyáltalán a *modern szocializmus elméletkönyve, kódexze*. A »vörös internacionále« e marxista elmélete, a marxizmus tisztán Ricardo alaptételéből indul ki, csakhogy természetesen ép homlokegyenest ellenkező eredményre jut, lévén a szociáldemokrácia a tőke esküdt ellensége. Szerinte a termelés jelen kapitalista módja a munkásokat *csak szegényesen vagy éppen nem elegendően* látja el bérrel. Gyökeres *társadalmi forradalom* hivatva van rajta segíteni.

A szociáldemokraták, a szocialisták nemzetközi szövetkezetéből szakadtak ki a szélső túlzók, *Bakunin* és hívei, mint anarchisták, kik a mai fennálló társadalmi rend teljes felforgatására törekednek s mint ilyenek veszedelmes és káros elemei társadalmunknak. Megemlíthető még *Louis Auguste Blanqui* (1805—1881.) ki sok anarchista zendülésben vett részt s élete javát börtönben töltötte, semmi felsőbbiséget sem ismerni el — ez volt jelszava. Továbbá *Grave*, ki még a hazát is csak szépen hángzó szónak tekintette.

A kommunizmus is tulajdonképpen a szocializmus egyik szélső hajtása, mely Fourier-val s Proudhon-nal kezdődött s mely *abszolút egyenlőséget* akarna, a *magántulajdon eltörlésével* és *teljes* (föld, birtok, vagyon, nő) *közösséggel* innen neve is: kommunizmus.

Megemlítendő még *Robert Owen* (1771—1858.) angol kommunista, ki kommunista községet (New-Harmonie) alapított (1823.) Észak-Amerikában, de ez csakhamar feloszlott. Később

Angliában volt lelkes vezetője a munkásegyletnek: hívei az *owenisták*.

Különösebb figyelmet érdemel *Etienne Cabet* (1788 — 1856.) francia kommunista, ügyvéd, képviselő, később ügyész, a júliusi forradalomban a demokrácia kiváló hírlapírója, megírja *mind a két forradalom történetét*, politikai működése miatt börtönre ítéltetvén, Angliába menekült s itt írja *Comment je suis communiste* röpiratát, melyben nincs megalégedve a köztársasági kormányformával, majd *Voyage en Icarie* államregényében *kommunista tervzetet* ad, melyet Amerikában, Texasban meg is próbált szervezni, de balsikerrel, mert az icariai gyarmat őt elkergette. Államregényében adott tervzete az *abszolút egyenlőség* keresztülvitelére törekszik, *birtokközösséget, kollektív tulajdon rendszert, általános munkakötelezettséget ajánl*. Egy társadalom, egy család, egy birtok, egy tőke. Kiemeli, hogy bűn és nyomor csak a rossz társadalmi szervezetből fakad. Szerinte a *kereszténység* első vezetői, az első keresztény atyák is az ily közösséget hirdettek. *Lassú*, nem erőszakos *átmenettel* (régime transitoire) képzelné behozhatni e rendszert, a szerzett jogokat egyelőre még meghagyva, csak a szegények helyzetén javítva *progressív egyenlőséggel*, mely az örökségek, adományok, szerzeményekre hozott új törvényekkel a tőke progressív megadóztatásával megakadályozná a vagyon felhalmozódását. Nem a vagyonos osztályt akarja megfosztani, hanem az alsó osztályt gazdagítani (égalité d'abondance). Nem szerződés hozta létre a társadalmat, hanem egyik nép *meghódította* a másikat, az arisztokraták a nagy tömeget. Tiszta családi életet követel. Nagy a *nők* tisztelete.

Cabet a *modern kommunizmus előharczo*s.

Megemlítjük még *Louis Blanc*-t (1811—1882.) a gazdag munkásságú kommunista író.

Cabet után annál inkább felemlítendő az amerikai Bellamy szoezialista államregénye. *Edward Bellamy* (1850—) *Visszapillantás* (Looking backward) 2000—1887 című szoezialista regényében — a társadalmi fejlődésnek Comte szerint legfelső: békésiparos fokához képest — a jövő államformájául az *ipari köztársaságot* rajzolja *ipari sereggel* és *elnökkel*. Minden nemzet ily ipari köztársaság s az egész világ ily ipari köztársaságok szövetsége.

Ez ipari köztársaságban, a mai viszonyok helyett, mikor sok gazdag semmi munka egyenértéket nem ad gazdagságáért és sok szegény munkája nincs kellően díjazva, — *a tőke és*

munkaadás középpontosítva az állam kezében. Megszűnt az állandó hadierő s általános hadkötelezettség, de helyébe jött a munkás-kérdés megoldásaképp, az *új államforma alaptörvénye: az általános munkakötelezettség* (21—45 évig) az ipari seregben, szervezve 3 éves rendes szolgálattal s azontúl az önkéntesek saját választása szolgáltatásával. E seregnek a nők is tagjai, mert *ez a társadalom legfőbb törvénye, az édeni ediktum.* Az önkéntes foglalkozások arányát a munkaidővel szabályozzák.

A kicserélést eszközöző kereskedelem és médiuma a pénz megszűnt. Pótolják az *állam elosztó intézetei s a munka fejében nyert hitel az állam áruházaiban,* hol a polgárok hiteljegyeiből szelvényeket szednek be az áruk fejében. *A kínálatot szigorúan szabályozzák a kereslet szerint.*

Így a lehetőségig föltétlen az *egyenlőség* az emberek közt, kiknek *társadalmi állását egyedül munkájuk a nemzet szolgáltatában határozza meg.* Ez az egyetlen rangkülönbség a *munka arisztokráciája.*

E katonai beosztású békés ipari köztársaság ipari sereggel és általános munkakötelezettséggel megvalósíthatatlan utópia, mert — s ez legfőbb baja — benne az állam mindenhatósága megöli az egyént, az egyéniségeket, a szabad versenyt,* a szabad vagyonszerzés hatalmas ambícióját, a szabadsajtót, az ellentétes vélemények gyümölcsöző küzdelmét, az eleven, pezsgő élet e föltételeit. Nem is lehet föltétlen egyenlőség az emberek között, hisz a természet sem osztotta el egyformán a tehetségeket. De Bellamy csak általában irányító példát akart adni, mint maga is mondja s a fejlődés általános menetére nézve úgy látszik Bellamy *nemzetig kooperatív iparrendszere,* s e *nemzeti kooperatív iparrendszer elve* maga nem egészen utópia. Érdeme e mellett az *általános munkakötelezettségnek* mint a társadalom alaptörvényének hangsúlyozása.

Körötte egész iskola keletkezett az *új-naczionalisták* nemzetiesítőik, kik egész programmal szolgálnak az átmenet képező nemzetiesítéshez: az iskolák, világítás-vállalatok, vasutak, telegráf, posta, telefon, bányavállalatok folytatólagos elnemzetiesítésével, azaz államosításával.

Bellamy elvének részben való megvalósítását mutatja *Godin* francia kísérlete a *guise-i familistère*-ben, a munkások e családi államában, melyben *Godin* a tőke és munka viszo-

* Mint ezt *Michaeli* bírálatképp írt *Pillantás a jövőbe* című munkája is különösen kiemeli.

nyának szabályozását szintén egységes kooperáció útján bírta elérni. E kísérletről szól munkája: *Mutualité sociale et association de capital et du travail*.

Időközben a nemzetgazdaság tudományában is új iskolák léptek fel. A klasszikus iskolával szemben, mely elvont, logikai levezetéseiben figyelmen kívül hagyta a történeti és nemzeti különbségeket, az új irány ép ezek felé fordult s így született meg a *történeti iskola*. Míg a klasszikus iskola a társadalmat mechanikai összetett gépezetnek tekintette, addig a történeti iskola *élő, fejlődő szervezetet, organizmust* látott benne. Innen a nevük *organiczista iskola* is. Ez iskola külön fejlődő fokozatait képviseli *List, Roscher, Schmoller*, mely utóbbi magát már egyenesen organikus-történeti iskolának nevezi. Itt már azt hirdetve, hogy a társadalmi jelenségek is a változatlan természeti törvényeknek vannak alávetve, összeérte a tudomány Comte és Spencer *szociológiájával, társadalom-természettudományával*.

Külön kell felemlítenünk a kiváló francia nemzetgazdasági író, *Pierre Leroy-Beaulieu* (1843), az *Economiste français* szerkesztőjét, ki gazdag munkásságában, főleg a *Nouveau Socialisme* s az *Essai sur la repartition des richesses* (1881) műveiben ép azt iparkodik kimutatni a szocialistákkal szemben, hogy a vagyon tényleg mindinkább egyenletesebben oszlik meg a nép közt, hogy ez irányban a mi a szocializmus törekvéseiben életrevaló, egészséges, tényleg meg is valósul lassú átalakulással, a többi pedig csak ábránd.

Végig tekintve a század társadalomfilozófiai munkáit, külön kell szólnunk *Eötvös József br.*-ről, ki külföldön is kiváló elismerésben részesült *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* (1851—54) című művében a század vezéreszméit: az *egyenlőséget, szabadságot és nemzetiséget* tárgyalja, nem terjeszkedve ki a szocialisztikus és kommunisztikus mozgalmakra. Szerinte az államtudománynak is a tapasztalatból kell kiindulnia, biztos alapja a tapasztalás. E vezéreszmékhez való alkalmazkodás ugyanis az állami életben súlyos bajokhoz vezetett, *tehát az eszméket módosítani kell*, E három eszme maga *ellenkezik egymással* s külön megvalósítására mindegyiknek *felforgatná az állami életet* s az *emberiséget még akkor sem elégítené ki*. Szerinte már most a feltartóztatlan fejlődés menete e téren az *állam mindenhatóságának elméletéről az egyes mindenhatóságának gyakorlatára* vezet át. Az állam-

formát kell tehát módosítani a társadalmi rendhez mérten. Most már azt vizsgálja, mennyire lehet *megszorítani az állam korlátlan hatalmát* ép az állam és az egyén érdekében s így jut az *önkormányzat* nagyszabású kifejtéséhez, mely az *egyéni szabadság és az államhatalom harmóniába hozatalának* nagy problémájára a felelet s ép e probléma felállítását s rá adott feleletét emelte ki a francia Laboulaye elismerő kritikája is. Eötvös e műve mindenkor értékes társadalomfilozófiai munka marad, melyet — fontosnak tartjuk konstatálni — ép az egyéni szabadságot az államhatalommal harmóniába hozó alapeszméjével méltán állíthatunk Stuart Mill vagy Herbert Spencer ugyanez elvet hirdető munkái mellé.

Mellette megemlíjtük *Schwarcz Gyulát*, mint az államformák tudományának egyik leghivatottabb európai művelőjét, ki különösen az apró ó-görög államocskákban létezett államformáknak leghivatottabb ismerője volt.

Végül külön kell megemlítenünk a két modern művészet-társadalom filozófusról: Guyau-ról és Ruskin-ről. *Gyau*, a korán elhunyt francia filozófus esztétikai, szociológiai műveiben (*Problemes d'esthétique. L'art au point de vue sociologique. L'Irréligion de l'avenir.*) kiválóan kiemelte a művészet társadalmi szerepét, mint a *társadalmi együttérzésnek ép sajátos szuggesztív érzéscskézei folytán leghatalmasabb ápoló tényezőjét a »szociabilitás«-nak legerősebb szuggesztív tényezőjét* s mint ilyen, azt hiszi, hivatva a művészet a társadalmi együttérzés, a szociabilitás másik már hova-tovább szerinte mindinkább halványodó tényezőjét, a *vallásos érzést pótolni* a jövőben, mit annál inkább tehet, mert az esztétikai érzésekkel a művészet a vallásos érzés jelenségeinél *erősebb szuggesztív tényező*. E szociabilizáló, társadalmi szuggesztíóból magyarázza most már a *művészet* összes jelenségeit, sőt a *műkritikát* is.*

John Ruskin, angol művészet és társadalomfilozófus számos munkájával (*The Stones of Venice. Modern Painters. Sesame and Lilies. The two Pash. Crown of wild Olive. On the old Road.*) megkapó nyelven a társadalom reformálását hirdeti az *egészséges, természetes és művészettől széppé és boldoggá tett élet* eszményének szempontjából, ezért a gépeket széllel, vízzel kell hajtani, ne rontsák meg a levegőt, a mechanikus gépmunkát

* Dr. Pekár Károly. *Művészet és társadalom Guyau szerint*. Huszadik Század. 1901. 5.

büntetésekkel vagy másra alkalmatlanokkal végeztessük, de a földművelés egészségét fentartó, nyugalmat adó testi munkáját mindenki végezze (mint például Gladstone s Tolsztoj). Csak így jöhet létre *egészséges, nemes faj*, s akkor a *művészet* is, mely a lelki tartalom kifejezője, *reformálódik, egészséges, természetes és benső* lesz s *boldoggá teszi az életet*. Még az *ipartárgy akná*i is a gépiparral szemben művészi formát követel. Az *esztétikai gyönyör* szerinte *szeretete annak, a mi megérdemli, hogy szeressék*, tehát a maga lényegében jó s így erkölcsi jellegű. *Mit szeretsz?* — kérdéssel ép ezért megismerhetni véli mindenkinek benső lelki jellemét.

Ha társadalom-reformálása nagyrészen utópia is, mégis érdeme, hogy a művészet fejlődését helyes irányba terelte, a bensőséget és természetességet hirdetve s a művészi kritikát is bensőbbé, a műemkek kiegészítő magyarázójává tette.

Az előbbiekkal kapcsolatban említhetjük fel azokat az ideális álmodozókat, kik nem számolva a jelen társadalmi élet és fejlődés nélkülözhetetlen és a számításból soha ki nem hagyható tényezőivel saját ábrándos ideáljaik szerint szeretnék újra szervezni, reorganizálni az egész emberi társadalmat. Részben már Ruskin is idetartozik, mindazonáltal józan angol felfogása és egészséges ideálja csak jó hatással volt a gyakorlatban a művészet fejlődésére. Annál kevésbé gyakorlati értékűek a nagy német álmodozó, *Nietzsche* gondolatai, ki mintegy Schopenhauer pesszimizmusát folytatva később (*Menschliche, Altzumenschliches. Der Wanderer und sein Schatten. Morgenrote, Gedanken über die menschlichen Vorurteile. Die fröhliche Wissenschaft*) Rousseau módjára kel ki az állam, az írók, tudósok, különösen a filozófiai professzoroktól meghamisított művelődés s a művelődés filiszterei ellen, önmagával is a legnagyobb meg hasonlásban, míg utolsó éveiből való műveiben (*Also sprach Zarathustra*) afféle misztikus szépség-vallást hirdet már elme-kórházba kerülve mindinkább örületbe boruló szegény elméjével és sajátos nagyszavú stílusával. Nietzsche *Übermensch* ideáljához hasonló a francia *Renan l'Homme Supérieur*-je, de mindezek inkább egyéni etikai ideálok.

Itt van helyén röviden *Tolsztoj*-ról is megemlékeznünk, a ki visszaszeretné vezetni a társadalmat az első kereszténység egyszerű állapotára (*Gyónásom. Miben áll vallásom. 1881. Mit tegyünk? 1886. Evangéliumom. 1881. Élet. 1895.*), a szeretet bensőséget, az örök békét hirdetve, sőt utóbbi irataiban

(*Kereszténység és hazafiság.* 1895. *Katonai kötelesség.* 1896.) egyenesen veszedelmes és államfelforgató tanításokat hirdet a nasznapolyánai apostol.

Vele kapcsolatban említjük fel röviden az úgynevezett *békeművek* alatt összefoglalható munkákat s mozgalmakat, melyek az *örökbékét*, a *világbékét* czélozzák. Ezt az irányú munkásságát is a gondolkodásnak a XIX. század hozta létre. Megindítását neki köszönhetjük. És ha messze jövőben megvalósuló, talán soha el nem érhető ideálról van is itt szó, hangoztatása, szellőztetése sohasem árt és csak haszonnal járhat nemcsak a gondolatok, hanem a praktikus élet világában is.

Végig tekintve tehát a XIX. század társadalomfilozófiai termésén, mindenekelőtt ki kell mondanunk, hogy nincs az a század, mely gazdagság tekintetében hozzá mérhető volna az emberi gondolkodás történetében. Az óriási haladást tett pozitív tudományok pozitív filozófiába való összefoglalásakor megalkotta Comte-nál a *szociológiát*, a társadalom pozitív tudományát, mint társadalmi fizikát. *Spencer* evoluczionizmusával egyszerre új világot vetett a társadalmi jelenségekre, vizsgálván a *társadalmi fejlődést*, hirdetvén az egyéniség védelmét az *individualizmust*, megállapítván a társadalom és az élő egyén közt található fontos különbségeket az *organicizmus* vitáiban, vizsgálva a *népek fejlődésének*, a *haladásnak* feltételeit s kutatva így az *átöröklés* társadalmi fontosságát, alkalmazva végre a *determinizmus* általános elvét a társadalmi jelenségekre, főleg a *bűnügyi* jelenségekre hatalmas forrongását és tisztázódását hozta létre e század a társadalmi jelenségekre vonatkozó összes gondolatainknak. Mind ebben segítette a nagy mértékben kifejlesztett *statisztika*. E mellett a nő társadalmi függetlenségét hirdette s nagyrészt meg is valósította, egyenjogúsítván a férfival. Végre a *társadalmi kérdés* folytonos szellőztetése által kifejlesztette, megérlelte gazdag irodalmával a világ meggyőződését a társadalmi kérdés valósága felől, egyszersmind megindította orvoslás szempontjából *úgy a munkának, mint az egyénnek társadalmi védelmét* és pedig úgy az állam részéről munkásvédő törvényekkel, mint a társadalom részéről a megfelelő szövetségi, társulásbeli eszközökkel.

Igaz, hogy sok utópiaszzerű elméletet s regényben megnyilatkozó társadalmi ábrándot is hozott magával e gazdag

irodalom, de mindez eltörpül a fennebb körvonalozott pozitív eredmények mellett.

És ha ez áttekintés talán kissé korán is készült, talán rövidsége törekvésüknél fogva kissé hiányos is, a mit magunk is érzünk s a miért a kegyes olvasó elnézését kérjük, mégis reméljük, ad némi fogalmat a század társadalomfilozófiai termésének gazdagságáról és változatos tartalmáról. S ha nagy volt e század a pozitív tudományok terén, mesésen gazdag felfedezésekben, gondoljunk csak a távoli csillagtájak elemeit megmutató szinképelemzésre, a tárgyak belsejét élénk varázsoló X sugarakra vagy a szeroterápia csodáira, úgy nagy volt e hatalmas század a társadalom, a társadalmi kérdések vizsgálatában is, nemcsak megalkotta a szociológiát, hanem gazdag és hatalmas gondolatirányokat vetett fel, melyek mindamelllett az életre is kihatottak az emberi munka, az emberi egyéniség védelmét és a nő társadalmi felszabadítását, függetlenségét teremtve meg.

Dr. Pekár Károly.

A KÍNAI KULTÚRA JELLEGÉRŐL ÉS ANNAK MAGYARÁZATÁRÓL.

Gyakran olvashatjuk Kínában járt utazók és hittérítők könyvében, a kik 10—20 évet töltöttek e birodalomban, hogy ez idő alatt nem voltak képesek e nép jellemét és a kultúra sajátosságait teljesen felismerni. Hasonlólag az, a ki olvasás útján vet némi bepillantást e viszonyokba, hamar meggyőződik arról, hogy e nép gondolatmenete és a kultúra jelenségei oly sajátosságosak, egymással annyira összeforrottak, hogy annak egyes részeit külön-külön tanulmányozni nem lehet és e foglalkozást élethivatásnak kell tekintenünk, ha abban számottevő eredményt elérni akarunk.

E nehézség két körülményben gyökeredzik: az egyik a megfigyelő egyén felfogásában, a másik a tárgy minőségében keresendő.

Első sorban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy civilizáczióink hosszú fejlődési folyamatnak a gyümölcse. Tudvalevőleg egyiptomi és asszír alapon épülve, a graeco-romanizmus által nagy lendületet vett; később a kereszténység és mohamedanizmus közvetítésével a Földközi-tenger mellékeiről különböző kontinentális irányban elterjedve, Európában az új korban ismét rohamos fejlődésnek indult, meghódítva a földgömb összes kontinenseit. Ha tehát az említett kultúrák bármelyikét tanulmányozzuk, ezzel saját múltunkat kutatjuk; a múltnak hatása számos jelenségben ma is felismerhető lévén, gyakran lehetséges ily kapocs útján letűnt jelenségre következtetni és képzeletünkben a régi viszonyokat felidézni. Másképp állunk a kínai kultúrával szemben; az nem hasonlítható össze a jelzett kultúrák egyikével sem; az párhuzamosan fejlődött ki ama-

zokkal és ennek folytán csak azok összeségével hozható hasonlatba. Az összefüggés hiánya folytán felette nehéz, sőt gyakran lehetetlen a nálunk megszokott társadalmi funkciók és relációk schemáit emerre alkalmazni. Gyakorta kell új fogalmakat alkotnunk, hogy azokkal kellőleg osztályozhassuk a jelenségeket; ezt pedig csak részletes és hosszú időre terjedő megfigyelés árán érjük el. A nehézség tehát abban rejlik, hogy a kutató gondolatköre körülhatárolt és saját múltja által befolyásoltatik.

A tárgyi nehézségek két körülményben keresendők: az egyik az, hogy a kínai nép története, annak kulturális fejlődése, alig van még tudományos alapon feldolgozva: a másik az hogy a társadalmi tudományt, a mely hivatott volna az általános fogalmak és törvények segélyével a bepillantást megkönnyíteni és annak hézagait kiegészíteni, maga is még fiatal korát éli. Ha a kínai anyag feldolgozva valamikor rendelkezésünkre áll, ezáltal annyira bővül megfigyelésünk köre, hogy előreláthatólag ez nagy hasznára lesz az elvont tudománynak. Mivel azonban a feldolgozás maga is feltételezi a szociológia általános ismeretét a circulus vitiosus mellett csak mindkettő párhuzamos fejlődésétől várhatjuk a végleges eredményt.

Ha a jelzett nehézségek daczára mégis foglalkozom e tárggyal, mentségül csak azt hozhatom fel, hogy nem kívánok foglalkozni a kínai kultúrával általában — a mi az adott szűk keretben nem is volna lehetséges, — hanem csak annak egyik-másik feltűnő jelenségével és pedig a célból, hogy összegezve a jelenségek közös vonását, azt tárgyi tényezőkre visszavezetve megmagyarázhassam.

I.

Midőn a legutóbbi évek eseményei felkeltették a közfigyelmet e birdalommal szemben, a nagyközönség a »kínai« szóhoz rendesen asszociálta a czopf képét, a hittérítők irgalmatlan üldözését, az idegengyűlöletet, a kivándorlási hajlamot; esetleg még tudta azt, hogy nyelve egyszótagú, írása jelekből áll és hogy teljesen meg van jegeczesedve kultúrájában. Pedig ezek többé-kevésbé helytelen fogalmak, vagy legalább is nem jellemzők a kultúrára nézve.

A czopfviselet nem kínai, hanem mandzsu sajátosság, a melyet a hódítók 1644 után erőszakolták a népre, a mely addig felkötve hordta hosszú haját. Vallás tekintetében e nép

a legtürelmesebb a világon; a hittérítők üldözése nem fanatizmusból, hanem a félreértések egész sorozatából keletkezik. Kivándorlásra a legnagyobb szükség esetében akkor szánja magát, ha hazájában egyáltalában nem tud megélni és akkor is jó előre gyűjti garasait, hogy holttestét honába visszashállíthassák. Idegengyűlölete ugyan sok esetben nyilvánvaló; azon-e jelenség csak a 19-ik században mutatkozik az európaiakkal folytatott gyakoribb érintkezés következtében, mely érintkezés kínai szempontból nem hozott az országnak hasznot, hanem kellemetlenséget és megaláztatást. Ha a neo-hunnisták hőstetteiről keringő hírek igazak, úgy a legutóbbi évek tapasztalatai sem győzték őt meg az ellenkezőről.

Azt el kell ismernünk, hogy a kínai nyelv egy szótagú, ép úgy, mint a vele rokon tibeti, birmán, sán, ánnami nyelvek; e sajtáság azonban hosszú fejlődés eredménye és minden jel arra vall, hogy eredetileg nem volt ilyen, a minék folytán e sajtáság el sem fogadható többé a nyelvosztályozás alapjául. Például a tibeti nyelv a középkorban még nem volt teljesen egyszótagú; az akkori versek ugyanis csak akkor bírnak kellő rhytmussal, ha egyik-másik szótagot két szótagra elválasztjuk. Ugyanezt még nem figyelték meg az eddig ismeretes kínai ősirodalomban; azonban a nyelvben előforduló nazális mássalhangzók, kettős magánhangzók stb., szintén ilyen fejlődés maradványainak tekinthetők. Különösen feltűnik e nyelveknél a hanglejtés fontos szerepe, a melynek keletkezését, nézetem szerint, csak úgy magyarázhatjuk meg, ha feltételezzük, hogy e hanglejtés magánhangzók összevonása által keletkezett, minekutána a nyelv az ezeket elválasztó mássalhangzókat előzetesen kidobta. A szerint, a mint valamelyik mély hangzású magánhangzót, pld. ó vagy ú magasabb hangzású, pld. é vagy i követte, keletkezett a felmenő hanglejtés vagy megfordítva a magas és alacsony magánhangzók összevonásából a lemenő hanglejtés és így tovább annak többi neme. A hanglejtés e módja tudvalevőleg egyszersmind fogalommeghatározó, a mennyiben ugyanazon szótag egyik vagy másik hanglejtéssel egészen különböző dolgokat jelenthet. Hasonló természetű rövidítés más nyelvekben is megfigyelhető, a melyek korántsem egyszótagúak. Ismeretes például, hogy a modern francia nyelvben számtalan latin végzőszótag eltűnt nazális kiejtés következtében; ily hangzók a kínai nyelvben is nagyon gyakoriak. Viszont az angol nyelvből tapasztaljuk azt, hogy egyre szaporodik az egyszótagú szavak száma, a mondat össze-

fűzés folyton egyszerűsítettik, a mondatalkatrészek sorrendje mindinkább meghatározott alakot ölt; sőt számos angol szótag már ma is annyira hasonló, hogy egyiket a másiktól, főleg a hanglejtés sajátsága által különböztetjük meg. Ezek mind megannyi sajátságok, a melyek fokozottabb mérvben a kínai nyelvet is jellemzik. E szerint a kínai nyelv már rég elérte amaz állapotot, a mely felé, úgy látszik, az európai nyelvek is haladnak. Az előbbinek alkalma volt erre, mert évezredek alatt zavartalanul fejlődött ki a maga medrében, míg a nyugoti nyelvek egymást folyton felváltva bevándorlás és keveredés következtében mindig újból és újból kezdték el a rövidítési folyamat hosszadalmas munkáját.

A nyelvvel ellentétben a kínai írásmód viszont olyan fejlődési stádiumban van, a melyet a mi kultúránk ép oly régen túlhaladt. Ismeretes tulajdonsága ennek az, hogy ideografikus azaz fogalomjelző írásmód. Eredetileg tiszta képírás volt akár mint a régi egyiptomi vagy azték Írásmód. Hovatovább e jeleket elvont értelemben is kellett használni, pld. különös relációk jelzésére, mint alsó, felső, közép stb., a midőn nem a kép maga, hanem a kép alkatrészének kölcsönös viszonya jelezte a fogalmat. Idővel ugyanezt átvitt értelemben is használták, a midőn a véletlen asszociáció vagy a fogalom ellentéte határozta meg a kép alakját. Ma már azonban ilyen eredeti vagy átvitt értelmű jelek csak kis részét képezik a kínai írásjelek összességének, a mennyiben körülbelül 40,000 használatban lévő írásjel között csak 2400 ilyen eredeti képlet található fel. Jelenleg a kínai írásjelek túlnyomó része összetett írásjel és pedig oly módon, hogy az egyik jel megadja a fogalomnak fonetikus képét, a mely a hanglejtés és kiejtés minősége szerint különböző fogalmakat jelenthet — a másik feltűnőbb helyen lévő írásjel pedig megadja az általános elvont fogalmat, a mely által úgy a kiejtés minősége, mint a fogalom értelme közelebről meghatározatik. Ez utóbbi jelek »radikális« elnevezés alatt ismeretesek; ilyen gyök van 214. A litteralis műveltséggel bíró kínai talán 12,000 írásjelet ismer fel azonnal; a többieket szükség esetében a gyökök segítségével és a fonetikus jelek ecsetvonásának — stroke — száma után keresi fel az e célra szerkesztett szótárakban. E szerint a kínai Írásmód tulajdonképp ideo-phonetikus írásmód, a milyen egy időben az egyiptomi és assyr írásmód volt. A fonetikus elem további fejlődésével keletkezik ebből a szótag-írásmód, a milyen a japáni köznépnél használt »kata-

gana« írásmód, a mely tudvalevőleg kínai ideogrammból keletkezett a 8-ik században a nélkül azonban, hogy irodalmi téren helyettesítette volna a kínai írt

egységes nyelv. Valóban szembetűnő a különbség az alacsony, látszólag vézna dél-kínai és az erős, csontos észak-kínai között. A tájszólástól eltekintve, megkülönböztethetünk 7 vagy 8 kínai nyelvet, a melyek annyira eltérők, hogy egyik nép a másikat meg nem érti; sőt a hanglejtés minősége és annak válfajai is változnak a nyelvvel. Különösen feltűnő a különbség a tenger mellett elterülő tartományokban. Ezzel egyidejűleg gyakran oly fokú az ellenszenv más tartománybelivel szemben, hogy azok oda még látogatóba sem szívesen vállalkoznak. Nem állíthatjuk tehát, hogy a nyelvközösség képezi ama kapcsot, a mely a kínai népet összefűzi; de másrészt a nyelvi különbség sem indíttatja őket arra, hogy politikailag egymástól külön váljanak. Kínában tehát a nyelvkérdés nem oly fontos tényező a politikában, a mint azt utóbbi időben Ausztriában megfigyelhetjük.

Ha kínai szemlélő foglalkozik Európa viszonyaival és múltjával, azonnal feltűnik neki az, milyen szerepet játszott a vallás a mi történetünkben; szerinte ez érthetetlen és csak akkép magyarázható meg, hogy csak azon vallás tudott érvényre jutni és terjeszkedni, a mely képes volt a kellő katonai hatalmat kifejteni.* Ebből megfordítva azt következtethetjük, hogy Kínában a vallás nem oly fontos tényező, mint minálunk. Valóban a régi kínaiak nem viseltek soha kereszteshadjáratot vagy egymás között vallásháborút. A mai kínai is csak a praktikus célt keresi a vallásban és a gyakorlati szükséglethez mérten változtatja vallásos érzelmeit. Egyik bajában a buddhista paphoz fordul segélyért, a melyet az titokzatos czeremóniák mellett közvetíteni törekszik; másik bajában a taoista papot hivatja magához és azzal üzeti el a betegség rossz szellemét. Ha pedig van pénze elég: mindkettővel megkísérli szerencséjét. Keresztény csak akkor lesz, ha másképp nem boldogul és ha anyagi hasznot képzelt elérhetni a külföldi hittérítő segélyével. E fajta felfogás vagy érzület nem is nevezhető vallásnak a mi értelmünkben, mivel az csak babonás szokások üres halmaza; de magasabb felfogásra e tekintetben, úgy látszik,

* Chang-Chih-Tung, *China's only Hope* Trans, by S. I. Woodbridge Edinburgh & London 1901 p. 33: Mohammedanism is unreasonable but Turkey is fierce & warlike, so Mohammedonism survives. Buddhism is near the truth, but India is stupid and foolish, and Buddhism perishes. Nestorianism waned because Persia grew weak, and the old Greek religion is dying out for the same reason. Roman Catholicism and Protestantism have been propagated over-threefifth of the globe by military power.

nem képes. Ennek folytán nem csodálkozhatunk azon, ha e tényező társadalmi téren nem játszik szerepet.

A közös politikai szervezkedés öntudata szintén nem egyesíti e népet, mert tudvalévő dolog, hogy a központi kormányzat és annak szervei a tartományokban hódítás útján idegen dynasztia birtokába kerültek. A mandzsufaj ugyan ma már teljesen beolvadt a kínaiba; elfelejtve nyelvét, nemzeti szokásait és múltját, teljesen alkalmazkodott a kínai kultúrához úgy annyira, hogy ma csak a nemzetiségek különböző leszármazása választja el a két fajt egymástól; továbbá társadalmi téren ama körülmény, hogy a katonaság magas rangú állásai-ban a mandzsufaj túlnyomó többségben van és az udvarnál is, mint születési nemesség, kiváló szerepet játszik. Mindezek daczára a kínai dynasziáját ma is idegennek tekinti, noha teljesen meghódol előtte.

E birodalomban a politikai funkciók hatása nem is terjed ki annyira a társadalmi élet minden mozzanatára, a mint azt Európában megszoktuk. A kínai akkor boldog, ha nincs dolga közigazgatási hatósággal, a mely őt főleg megadóztatás céljából kormányozza. Szerfelett őrizkedik attól, hogy per útján bíróság elé kerüljön, mert ily módon a leggazdagabb ember is vagyoniilag tönkre mehet a hivatalnokok által gyakorolt zsarolási rendszer mellett. Kétes ügyeit és érdekelletéit inkább kiegyenlíti családi körben, avagy a nemzetség fejeinek magánjellegű tanácsában, a melynek majd minden kínai magát aláveti. Szerinte a reá mért legnagyobb büntetés abban áll, ha vérbeli nemzetsége kitagadja. Ezen erkölcsi kényszer nagyobb hatással bír, mint bármilyen végrehajtás. Az persze nem zárja ki azt, hogy egyik nemzetség ne jöjjön érdekellentétbe a másikkal, a mi számos villongásra és folytatólagos megtorlásra ad alkalmat mindaddig, a míg a hatóság közbelép és felelősségre vonja a kézrekeríthető egyéneket a család és nemzetség által elkövetett kihágásokért és büntettekért tekintet nélkül arra, vajjon az illetők valóban részesek voltak-e a dologban vagy sem. Ilyen eshetőséget azonban minden józan eszű kínai kikerülni törekszik. E körülmény adja meg magyarázatát annak, hogy a 400 millió lakossággal bíró birodalomban csak 9000 hivatalnok van — vagy beszámítva az alantas közegeket is — összesen 30,000 tisztviselő.

A népességnek túlnyomó része nem lévén anyagilag érdekelve a kormányzatban, nem sokat törődik annak fentar-

tásával és mibenlétével. A közöny oly fokig terjed, hogy a birodalom egyik részében lezajlott események alig érdeklík a többi részek lakosságát. Hogy például Kína pár évvel ezelött háborút viselt Japánnal, arról a közvetlenül nem érintet tartományok alig vettek tudomást. A háború tulajdonkép Pe-csi-li tartomány és Japán között folyt le. Hasonlókép a múlt évben lezajlott események jobbara gazdasági ellentétből keletkeztek, a melyet 2—3 északi tartomány érzett meg európai újítások következtében, különösen az új vasútépítés következtében, a mely számtalan hajósnak, fuvarosnak és teherhordónak vette el keresetét. A mozgalom a titkos »boxer«-társaság alakjában idegenellenes irányt véve, csakhamar magával sodorta a központi kormányt, a melynek székhelye e területen van. Noha ezek valóban hadilábon voltak a nagyhatalmakkal szemben, mégis ez állapot ki nem terjedt a többi tartományokra, a melyeknek főnökei megőrizték semlegességüket. Az efajta lokális háborúk hatása csak akkor válik általánosan érezhetővé, ha a központi kormány, mint vesztes fél, »zálogolás terhe mellett« megfizetni köteles az összes felmerült költségeket. Ha ezt adóztatás által a többi tartományokra is kivetik, ez adót a nép a hivatalnok részéről szándékolt újabb megsarczolásnak tekinti, a mi zavargásra és lázadásra ad alkalmat. Ez volt például egyik oka a Taiping-lázadásnak a század első felében Angliával vívott háború után. Ez adja meg magyarázatát annak, hogy a nagyhatalmak ez alkalommal beleegyeztek abba, hogy Kína részletekben fizesse le tartozását. A szükséges jövedelmi többletet a vámtételek emelése által éri el a külföldiek által igazgatott vámhivatala útján. Noha e teher első sorban a külföldi kereskedők által behozott árúkra nehezedik, mégis inkább elvállalták az utóbbiak e terhet, nehogy a birodalmat és ezzel önmagukat a lázadás és anarchia újabb veszéjének kitegyék. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények mellett, a hol az együtt tartozás érzete még háború alkalmával sem jut kifejezésre, ott politikai öntudatról és nemzeti önérzetről a mi értelmünkben szó nem lehet. E jelenséget természetesnek fogjuk tekinteni, ha visszaemlékezünk ama körülményekre, a melyek közepette kifejlődött a nemzeti öntudat Európában, a melynek előfeltételeit Kínában meg nem találjuk.

Tudvalevőleg a modern nemzetiségi irány a 19-ik század tipikus szülöttje. A közlekedési eszközök nagymérvű kifejlődése — a technika tökélesbítésével, gőz és egyéb fizikai erők

felhasználásával — lerombolta amaz akadályokat, a melyek eddig a különböző vidékek gyakori érintkezését megnehezítették. A postarendszer kifejlődésével az érintkezés és eszmecsere személyes érintkezés nélkül is könnyen folytatható. Az újság-irodalom elterjedésével rohamosan bővült a látkör; ezáltal helyi eseményeken kívül más jelenségekre is kiterjedt a közönség figyelme, a melyet az újságíró a maga felfogásához mértén törekedett befolyásolni és megnyerni. A zszurnalisztika elsőrendű politikai tényezővé vált és annál inkább kifejlődött annak rendszere, minél inkább tökélesbültek a közlekedési, postai és távírdai viszonyok. Kétségtelenül e tényezők mind igen fontos szerepet játszottak a nemzeti irány kifejlődésében; el sem képzelhetjük, hogy mindez bekövetkezik a jelzett gazdasági és különösen technikai vívmányok nélkül. Már pedig ha ugyané tényezőket akarjuk keresni Kínában, azoknak jóformán csíráit sem találjuk.

A közlekedési viszonyok lehetőleg legrosszabbak. A mai kormány alig törődik szárazföldi utak építésével és karban tartásával. Mindenki ott jár, a hol a legjobb csapást találja. A régi úttestek annyira elhanyagoltak, hogy a forgalom gyakran kénytelen kikerülni azokat. Egyetlen tűrhető közlekedési eszköze Kínának a vízi út, a melyet a birodalom elágazott folyamrendszere mellett ősidőktől fogva felhasználtak, meder- és töltésszabályozás által biztosítottak és tervszerű csatornarendszer által kiegészítettek. A használatban levő jármű a tutaj és csónak, a melyet vitorlával és gőzerővel hajtanak, vagy pedig emberi erővel vontatnak. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a kínai folyók és csatornák esése csekély és útjuk nagyon tekervényes, úgy elképzelhetjük mily lassú és hosszadalmas közlekedési eszköz az ilyen hajójárat. Ott pedig, a hol vízi út nincs, alig lehet nagy térfogatú tárgyakat, pld. gabonát, bizonyos határokon túl szállítani, mert a szállítás ideje alatt az illető állat vagy ember teljesen felemészti a szállított élelmiszer értékét. Ezzel magyarázhatjuk, hogy gyakran éhínségre találunk az egyik tartományban, a míg mellette a másikban van gabona bőségben. Másrészt elképzelhetjük azt, hogy efajta nehézkes szállítási mód hány millió embernek ad állandó és biztos foglalkozást. Bármennyire hasznos legyen Kínára nézve a vasútépítés a jövőben, a melylyel az összes termények olcsóbban és egyenletesebben lesznek feloszthatók a birodalomban, mégis nehézségbe ütközik annak gyors megvalósítása,

mert előítéletektől eltekintve, az nagy néposztályoknak veszélyeztetési keresetét annál is inkább, mivel a konzervatív kínai nehezen szánja magát más munkára, mint a melyet gyermek kora óta megszokott. Hogy ilyen viszonyok mellett a személyközlekedés is felette nehézkes, azt alig szükséges külön megemlíteni; azért a kínai csak akkor és annyit utazik, a mennyiben az akár kereskedelmi vállalataira nézve, akár hivatalos kiküldetésénél fogva okvetlenül szükséges.

A milyen nehézkes a közlekedés, ép olyan kezdetleges a tudósítások közvetítése. Utóbbi időben ugyan létesítettek rézsodrony összeköttetést elsőrendű fővárosok között, azonban ez összeköttetés főleg a kormány céljaira szolgál. A tengeri kikötő városok között postajárat is közlekedik a modern vámhivatal vezetése alatt; de belföldön nem ismerik ez intézményt. Ott egyik fél a másikkal kereskedők, utazók vagy bankárok közvetítése mellett közlekedik levélileg. Újságok egyáltalában nem léteznek e birodalomban. Az egyedüli újság a »Peking Gazette« hivatalos lap, a mely rendszeren naponta közli a kormányrendeleteket és a melyet futárok által küldenek szót a tartományok fővárosaiba kihirdetés céljából. A kikötővárosokban ugyan szerkesztenek néhány kínai lapot európai mintára, sőt még ilyen élczlapok is vannak, a melyekben igen tanulságos az európaiak idegenszerűségét kínai felfogással karrikírozva látni; azonban e lapok jobbra csak a kikötők tőszomszédságában terjednek el és a kínai népre számottevő befolyást nem gyakorolnak. E szerint mindama körülmények és eszközök, a melyek nálunk a nemzeti öntudat kifejlesztésében fontos szerepet játszottak, egyáltalában nem, vagy csak kezdetleges állapotban találhatók fel. Ha az elmondottak alapján arról is meggyőződünk, hogy a kínait se nyelve, se vallása, se közös kormányformája politikai nemzetté nem egyesíti, úgy egyéb körülményekkel kell amaz idegenkedést megmagyaráznunk, a mely az európai kultúrával szemben kétségtelenül mutatkozik. Ezt megtaláljuk a nép sajtóságos kulturális jellegében és ahhoz való ragaszkodásában. Az utóbbit nem nevezhetjük nemzeti, hanem inkább kulturális öntudatnak, a melyet minden európai hasonló módon érez, ha csak rövid ideig is tartózkodik Ázsiában; ugyanott nemzeti öntudata is többé-kevésbé elhalványul az erősebben átértett kulturális ellentét hatása alatt. Vegyük tehát szemügyre, miben nyilvánul valóban e kultúra sajtósága az európaival szemben.

II.

Ha pár szóval akarjuk jellemezni Kína társadalmi viszonyait, azt megtaláljuk a patriarchális jellegben, a mely számtalan jelenségben felismerhető nemcsak a nyilvános és családi élet terén, hanem hasonlólag a nép vallási és erkölcsi felfogásában.

A kínai császár általánosságban véve a nép atyja, a melyet korlátlan hatalommal kormányoz az Ég urától kapott felsőbb megbízás alapján; a föld is tulajdonkép az ő tulajdona, a melyet a nép tőle használatban bír és melyért adózás alakjában bért fizet. Viszont a császár kötelessége a nép jólétéről atyailag gondoskodni, életét a feladatnak szentelni, mely cél számos rendeletben kifejezetten benfoglaltatik. Ha rossz időjárás, szárazság vagy vízáradás fenyegeti a népet, ő vállalja magára az istenség kiengesztelését gyakran oly módon, hogy a hibákat, a melyekért kínai felfogás szerint a népnek lakolnia kell, saját magáénak elismeri és saját kormányzati gyengéinek tulajdonítja. A császár tehát nemcsak politikai, de vallási feje a népnek. Politikai hatalma ugyan korlátolva van a gyakorlatban az átöröklött jogszokás és törvénykönyvek által, a melynek elhanyagolásáért nem egy dynastia vesztette el hatalmát; a kínai ezt azzal indokolja, hogy a császár rosszul töltvén be mennyei kiküldetését, azt az ég haragja folytán el is veszíti.

Hasonló korlátlan hatalommal ruházza fel a császár alantat közegeit. Az adott törvény határain belül szabadon cselekedhetnek és bármilyen felterjesztéssel élhetnek a trónhoz; azonban, ha ez meg nem felel az uralkodó és az ő akaratát képviselő központi kormány felfogásának, ezért az illető tisztviselő fejével is lakolhat még akkor is, ha nem saját hibája, hanem alárendelt közegeinek tévedése folytán keletkezett a baj. A hivatalnok széles jogkörét korlátolja tehát egyrészt a szigorú felügyelet, másrészt a feltétlen felelősség, a mely az egész hivatalnoki rangsorozatra is kiterjed. Tudvalevőleg még így is igen nagy a visszaélések száma különösen az adókezelésnél, a minthogy az absolut uralom mellett máskép el sem képzelhető. A hivatalnok felelőssége azonban hathatós védő eszköz a nép kezében, a mennyiben nyilvánvaló jogsértés esetében a hozzátartozó és a gazdasági érdekeltségkör pártjára áll a fenyegetett egyénnek és ezzel szemben vagy a hivatalnok kénytelen »rövid úton« meghátrálni, vagy nyilvánosságra kerülvén

a dolog, a hivatalnok veszti el állását, vagyonát vagy esetleg fejét. Lefelé a néppel szemben a felelősség hatálya kiterjed, mint már említém, a társadalom minden gazdasági osztályára, a nemzetiségre és a családra, a minek folytán a kormány hatalma is nagyobb, a mint azt végrehajtó közegeinek csekély száma és szervezetlen volta mellett feltételezhetnénk.

Családjában a férfi hasonló hatalommal bír, mint császársa a birodalomban. Feltétlen ura feleségének, a ki tőle csak akkor válhat el, ha halálba menekül; viszont a férfi, Confucius szerint, hét oknál fogva válhat el feleségétől, a melyek egyike a nő fecsegési hajlama. A családfő korlátlan hatalommal rendelkezik gyermekeinek élete, vagyona és keresménye felett; ha fia megházasodik, feleségét atyja házába hozza, a hol anyósa őt, ha szükséges, szolgálói minőségben használja. Ha a családfő meghal, a legöregebb fiú öröklí az atyai házat; a földeket szükség esetében egyforma arányban osztják fel a fiágban; a nőági örökösödés nem ismeretes. A családi leszármazást, a családi hagyományokat és tárgyakat gondosan feljegyzik és őrzik, azokat fiúról-fíura nemzedékeken keresztül átszármaztatják. Innét magyarázható, hogy 400 millió lakosság mellett mai napig csak 400 — sőt eredetileg csak 100 — külön családnevet, azaz nemzetséget különböztetnek meg, a melyeknek közös eredete és vérbeli összefüggése számos társadalmi funkciónak képezi alapját; így pld. a községszervezet is magán viseli a »clan« eredet tipikus jellegét.

Általában a kínai felfogás egyik sarkpontját képezi az, hogy háromféle társadalmi relációt különböztet meg: az egyik a viszony a férfi és nő között, a másik a viszony atya és gyermek között, a harmadik a viszony alattvaló és kormányfő között. A modern felfogású Hunan és Hupé-i alkirály szavait idézve: »Ez intézményeket őseink kötelessége folytán örököltük és a mint az ég nem változik, úgy e viszonyok sem változhatnak meg.« * Ha összevetjük e felfogást a modern pozitivisták jelszavával, a kik »la famille, la patrie l'humanité« fogalmát tűzik ki életcélul, szembetűnik, hogy e viszony az egyiknél jobbra hatalmi, a másiknál főleg erkölcsi tényezők folyománya. E mellett a kínai társadalom patriarchális jellege világosan felismerhető oly viszonyokban is, a hol azt minálunk csak elszórtan egyik-másik jelenségben ismerjük fel. E körülmény

* L. Chang-Chih-Tung, China's Only Hope p. 43.

azért fontos, mert a legújabb társadalmi elmélet szerint a tiszta patriarchális szervezkedés főleg állattenyésztő népeknél található fel, míg ott, ahol a föld képezi a megélhetés fő biztosítékát, ott nőági leszármazás és örökösödés szokott kifejlődni.* Ha más körülményekre való figyelemmel itt is alkalmazzuk a fenti feltevést, úgy abból azt kell következtetnünk, hogy a kínai e társadalmi formát még azon időkből örökölte át, amikor az állattenyésztés képezte fő keretét.

Mivel pedig a nép legalább is 4000 esztendő óta tartózkodik a birodalom észak-nyugoti részében és mivel elterjedésének módja a folyamok mentén arra vall, hogy a földművelés ismeretét a távolból hozta magával, minek folytán képes volt megküzdeni az ilyen alluviális földek művelésével járó kezdetleges akadályokkal, mindezek után elképzelhetjük, milyen ősrégi idők óta tartja fenn a kínai ez ősi intézményét, amely már őshonában is »fossilis« jellegű volt. Hasonló fejlődési kontinuitást és szívósságot egyetlen más nép kultúrájában sem találunk fel!

Ehhez hasonló konservatizmust találunk a nép felfogásában, amely a túlvilági életre vonatkozik. A kínai nem hisz kifejezetten a lélek halhatatlanságában. Szerinte az egyén akkor üdvözlendő, ha gyermekeiben tovább élhet, a kik emlékezetét megőrzik és őt továbbra is ellátják rizs és egyéb eledelével, amelyeket táblára felírt neve elé raknak a házi oltárra. Ily módon szaporodik generációk elhunytával az oltárok és táblák száma, amelyek előtt minden kötelességtudó kínai naponta elvégzi tisztelgését. Az életben előforduló fontosabb események — pld. házasságkötés, pályaválasztás — ez oltár előtt elvégzendő ceremóniákkal vannak egybekötve. Ez tulajdonképpen a kínai nép igazi vallása, amelynek hatása számos különbségnek megadja magyarázatát. A kínai korán házasodik, hogy fiágát lehetőleg biztosítsa; ha nincs fia, örökbe fogad akár természetes, akár idegen figyermeket. Leányával és annak nevelésével nem törődik, mert azt már előre más családhoz tartozónak tekint. Ha a hivatalnok anyja meghal, fia lemond állásáról és 3 évig gyászban lévén, nem hordhat hivatalt. Kiváló címeket és előléptetéseket az elhunytak számára tartanak fenn még akkor is, ha annak fia szerzett arra érdemet.

* L. E. Grosse die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft Freiburg & Leipzig, 1896.

Az udvarnál még fokozottabb mértékben dívik az ősök tisztelete, a mely számos kormányrendeletben is kifejezésre talál. Ha e mellett a császár, különösen ünnepélyes alkalmaknál, még »Shang-ti« (Ég ura) templomában is végzi tiszteletét, e szokás szintén az ősök tiszteletére vezethető vissza, a mennyiben a császárt az ég fiának tekintik, a melynek trónra léptekor hivatalosan bejelenti megbízatását. A mint Japánban a shinto vallásban »Amaterasu« a nap istennője játszsza a főszerepet, a kit általánosan a Mikádó ősanjának tartanak és ezzel az uralkodó ősének tisztelete e kezdetleges vallásforma alakjában elterjedt a nép között, ép úgy azonosíthatjuk »Shang-ti«-t az előbbi császárok és dynasztiák homályosan emlékezetben maradt őseivel, a mi abból is kitűnik, hogy e tisztelet halotti tor jellegét viseli és a császár ahhoz meghívja az előbbi császárokat és azok őseit tekintet nélkül saját származására. Japánnal ellentétben, e kultusz nem terjed el a nép között és nem is ölt vallási alakot: ez is bizonyítéka annak, hogy a kínai lehetőleg változatlanul tartja fenn ősi szokásainak eredeti formáját, noha ez utóbbi el is veszti teljesen tartalmát és létjogosultságát.

Gyakran emlegetik Confucius rendszerét, mint az ott legelterjedtebb vallásformát, szembe állítva azt más vallásokkal. E felfogás azonban teljesen téves. Confucius-tól nem származik semmiféle vallás és az ő tanaival elterjedt világnézet ma sem tekinthető vallásnak. Neve alatt ugyan majd minden járásban találunk templomot, a melyben az ő emléktáblája vagy szobra és mellette tanítványainak, hírneves császároknak és férfiúknak névtáblája is foglaltatik. Ezek előtt mindenki lerózza tiszteletét, elkezdve a legfelső hivatalnoktól, le a legkisebb iskolásgyerekekig és pedig oly módon, a hogy azt másutt csak istenségekkel szemben van szokásban. Mégis az ilyen épület nem templom, hanem inkább pantheon, hírneves férfiak számára. Tudvalevőleg e kultuszt semmiféle hierarchia sem közvetíti; annak egyenrangú közvetítője mindenki, a ki irodalmi téren a legkezdtelegesebb művelésben részesült. E rendszer legnagyobb megtiszteltetése azonban abban kulminál, hogy a Confuciusnak tulajdonított művek képezik a klasszikus irodalom alapját, a melynek alapos megismerése és elsajátítása tanrendszerükben az első és legfontosabb feladat és a melyek ma is annyira befolyásolják az irodalmat, hogy minden jelenség magyarázatát, minden ténykedés erkölcsi megítélését e könyvekből vélik leszámaztatni.

Valóban sajtóságot jelenség, hogy egy ember szellemi fensősége és befolyása évezredekken keresztül ilyen hatást gyakorolhatott a nélkül, hogy irodalmi jellegét elvesztette és szervezett kultusza változott volna át, a mint azt pl. a buddhizmus történetében megfigyelhetjük. E körülményt is csak a kínai szívósággal lehet magyarázni, sőt ha kissé betekintünk a részletekbe, azt találjuk, hogy e kultusz gyökerei Confucius előtti időkre vezetnek bennünket vissza.

Confucius a VI-ik században élén, Krisztus előtt felhasználta, mint ő maga is mondja, a legrégebb történeti munkákat és az akkor létező irodalmat, a melyet ő saját belátása szerint feldolgozott és összesített. E munkái ma az »Öt könyv« elnevezés alatt ismeretesek, de Confucius munkáinak csak egy részét képezik, mivel a többi elveszett. E könyvekből a bölcs csak egyet fogalmazott önállóan: az ötödiket, a mely a kora előtt lefolyt 300 év eseményeit összegezi. A többiekből egyik régi költeményeket tartalmaz, a másik a közigazgatás szervezetére és czeremóniákra vonatkozik. Legfontosabb és időre nézve a legrégebb a két első könyv, a melyek közül az első a »Változatok könyve« szimbolisztikus módon jelekkel akarja magyarázni az egyéni öntudat és a társadalmi, erkölcsi és politikai megfigyelések tapasztalatait. Ennek keletkezése és jelentősége még rejtély előttünk; de ha valamikor sikerül racionalis magyarázata, ez valószínűleg meg fogja világítani a kínai őskultúra rejtélyeit. A második könyv, a »Hagyományok könyve« Kína történetét nyújtja 2357-től 627-ig, Krisztus születése előtt és pedig oly alakban, hogy abban számtalan erkölcsi és politikai tanúság van beleszőve. Ennek egy részét Richthofen * akként értelmezi, — pár szónak a kínai hagyománytól való eltérő magyarázatával — hogy az magában foglalja Kína földrajzi és politikai leírását 2200 évvel Krisztus előtt. Szerinte ez volna a világirodalom legrégebb geográfiája. Az öt klasszikus munkát Confucius tanítványai kiegészítették, a melyek a »Négy könyv« elnevezés alatt ismeretesek. Elképzelhetjük, hogy azóta, 2500 év alatt, milyen rengeteg irodalom fejlődött ki a könyvekre vonatkozólag, a mely irodalom természetesen magán hordja a scholastika félreismerhetlen jeleit.

Ha általános szempontból vesszük szemügyre e könyvek tartalmát, meggyőződünk arról, hogy Confucius tanai a köznapi

* Fr. von Richthofen, China, Berlin 1877. Bd. I. p. 277.

életre vonatkoznak és azok összesége sem képez elméleti rendszert, mivel ő elméleti kérdésekben még tanítványai előtt sem nyilatkozott. Például megkérdezte a túlvilági élet felől, azt válaszolta: nem ismervén eléggé az itteni életet, hogyan nyilatkozzék a túlvilági felől. Főérdeme abban áll, hogy visszaadja a múlt hagyományait, saját korának erkölcsi felfogását híven és könnyen megérthető konkrét alakban. Ha mégis a kínai őt tekinti a bölcsesség kútforrásának, ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy elveszvé a többi régi irodalmi emlékek, a melyekből Confucius merített, az ő nevével kötötték össze a múlt emlékeit, a melyeket a nép minden téren nagy becsben tart. Ma tehát a Confucizmus *a nemzeti szellem és kultúra personifikációja*. Ha a nép nevével kultuszt üz, ezzel tulajdonkép saját múltja és összes elődei iránt akarja leróni háláját. Helytelen tehát a kínainak a régi hagyományhoz és szokáshoz való ragaszkodását a Confucizmussal magyarázni, hanem megfordítva az utóbbi csak egyik bizonyítéka a népjellem e sajátságának; a kultusz is csak azért fűződött az ő nevéhez, mert tana a népszellemmel teljesen megegyező, azaz jobban mondva a népszellemmel hamisítatlan kivonatja.

Ha tekintetbe vesszük azt, hogy e tanok képezik a nevelési rendszer alapját, a melyet a hivatalosan eszközölt vizsgarendszerben is érvényesítenek; ha tekintetbe vesszük továbbá azt, hogy e vizsgarendszer képezi előfeltételét minden állami alkalmazásnak és irodalmi tevékenységnek, úgy azonnal átlátjuk, hogy ilyen tanszervezet nem szolgál egyébre, mint a régi felfogás biztosítására a jövőben, a mi által lehetővé válik az, hogy egyik nemzedék a másik után ugyanazon elvek és világnézet mellett nőj jön fel, mint azt elődeik ismerték és tanították. Ha tehát a Confucizmust mással akarjuk helyettesíteni és ezzel kapcsolatosan a társadalmi életet is európai irányba akarjuk terelni, ehhez szükséges az, hogy a népszellemet is átalakítsuk és kiragadjuk ama mederből, a melyben évezredek át haladt. Nyilvánvaló, hogy ezt csakis több nemzedéken keresztül folytatott munkával érhetjük el, ha egyáltalában elérhető e cél belátható időben.

E futólagos pillantás után, a melyet a nyelv és írásmód természetére nézve, a társadalom és politikai szervezkedésre, a családi életre, a vallási és erkölcsi felfogásra vetettünk, azt hiszem, e megfigyelések közös tulajdonsága gyanánt joggal kiemelhetjük a nép lassú, de egyöntetű fejlődését a kultúra minden ágában. A konzervatizmus, mint a néppszichologia közös vonása

jelentkezik, a mely abban nyilvánul, hogy a múltnak vaskeze sokkal nagyobb befolyást gyakorol a jelenre és jövőre, mint azt más népeknél tapasztaljuk. A míg az utóbbiak társadalmi relációk és funkciók tekintetében könnyen alkalmazkodnak az új viszonyokhoz, a midőn a múlt emléke csakhamar formalisztikus alakot ölt és ezzel elveszti eredeti tartalmát és reális funkcióját, addig a kínai népnél az *assimilatio* lassan következik be és a múlt hagyománya többé-kevésbé még ott is kihat a reális életre, a hol azt a körülményekkel többé nem indokolhatjuk. Ha elemezzük a kínai népszellem e közös vonását annak lélektani alkatelemeire, arra a meggyőződésre jutunk, hogy e tulajdonság a *képzelőtehetség némi fogyatékoságával* van kapcsolatban.

Mert feltéve, hogy lelki életünk a benyomások és fogalmak folytonos asszociálásában nyilvánul, a midőn az *associatio* szükség szerint váltakozó sorrendben is történik, sőt a gondolatmenet tökéletesbitésével egész alkatelemek átugrásával is végbe mehet — a mi által az izomreakció meggyorsíttatik — nyilvánvaló, hogy oly egyén vagy nép, a mely gyermekora óta megszokott sorrendben asszociálja a fogalmakat és attól eltérni nem képes, későbbi tapasztalatait is hasonló módon fogja kapcsolatba hozni. Viszont oly egyén, a kiben e hajlam nem mutatkozik ily mértékben és a ki képesített közvetve — előzetes asszociációk átugrásával — új gondolatmenetet létesíteni, az hamarabb lesz képes gondolkörét és azzal kapcsolatban tevékenységét az új viszonyokhoz megfelelően alkalmazni, a mi gyorsabb társadalmi fejlődést is lehetővé tesz. Valóban, ha összehasonlítjuk a fehér és sárga faj kultúrájában mutatkozó ellentéteket és a fejlődés menetében mutatkozó eltéréseket, majd mindannyit a két népfaj képzelőtehetségében rejlő különbségre vezethetjük vissza. Ha ez iránt további meggyőződést akarunk szerezni, össze kellene hasonlítanunk a két kultúrát ama jelenségekre nézve, a melyekben a képzelőtehetség hatálya leginkább nyilvánul, t. i. tudományos, irodalmi és művészi téren; itt megtaláljuk a különbség kétségtelen bizonyítékait, a melyek azután közvetve a technika és a gazdasági élet fejlődésére is kihatnak. De mivel e tényezők közvetlenül nem nyilvánulnak társadalmi relációk és funkciókban, hanem inkább az utóbbi fejlődésének eszközei, és mivel mindkettővel alig foglalkozhattam az adott szűk keretben, jobbnak véltem, ha kimutatom a közös néppszichológiai vonást az általános hatásban és a reális életben, mintha azt a szellemi élet terén tüntetem fel, a hol a népnek csak kis része működik közre.

III.

Miután a fentiekben meggyőződünk arról, hogy a népsychologia e sajátága általánosságban, a társadalmi jelenségek különböző nyilvánulásában egyaránt mutatkozik, önként felmerül ama kérdés, vajjon nem találjuk meg ennek magyarázatát mélyebben fekvő okokban, — így például külső körülményekben, avagy az illető népfaj vándorlásának és képződésének különleges történetében — mely tényezők tudvalevőleg nagy mértékben befolyásolják a kulturális fejlődés irányát. Természetesen első sorban a földrajzi viszonyokra kell irányítani figyelmünket.

Ázsia közepén található egy nagy hegyek által körülhatárolt medence, — jelenleg a Tarim-medence és a Góbi-sivatag — a melynek területét tertiär korszakban még tenger borította. A Himalája-hegység felgyűrődése és a tibeti felföld emelkedése folytán a délnyugat felől jövő csapadékdús szelek nem juthattak többé e területre, minek folytán e tenger lassanként kiszáradt. E kiszáradási folyamat mai napig folytatódik, a mire nézve nem egy bizonyítékot találunk. Pedig e terület igen fontos szerepet játszott az emberiség őstörténetében.

Ha megfigyeljük az emberiség elterjedésének és vándorlásának általános irányát és ez irányt visszafelé követjük, mindig Belső-Ázsia környékére jövünk vissza, a hol a különböző irányok egymással találkoznak. Eltekintve tehát a gyapjas hajú népfaj eredetének kérdésétől, a melyről ma még mit sem tudunk, úgy látszik Belső-Ázsia volt az emberiség túlnyomó részének közös bölcsője, a honnét az elterjedt a szélrózsa különböző irányában. A kivándorlás tehát azért volt oly általános és azért folytatódik szünet nélkül a középkorig, mert a jelzett geológiai jelenségekkel egyidejűleg a klimatikus és növényzeti viszonyok mind kedvezőtlenebbé válnak, a minek folytán az ott élő népek megélhetésének lehetősége is mindinkább bizonytalan. A létért való küzdelem kényszeríti tehát e népeket a kivándorlásra. így hagyta el őshazáját egyrészt az áriai népfaj nyugoti és délnyugoti irányban, másrészt a kínai népfaj keleti irányban.

Ha figyelembe vesszük az egymást követő néprétegek számát és azok faji jellegét, azt is megállapíthatjuk, hogy a kivándorlás nyugoti irányban minden korszakban sokkal változatosabb, tartósabb és nyomatékosabb volt, mint ugyanaz keleti

irányban. Nyugot és délnyugot felé tódulnak a hamita népfajok, ezek után a sémita törzsek, a kiket nyomon követnek az áriái néptörzsek, a melyek nyelvileg igen sok törzsre oszthatók fel. Ez idő alatt főképp csak a kínai faj terjeszkedik keleti irányban. Különösen feltűnik a népvándorlás nyugoti iránya, az úgynevezett ı népvándorlás« korszakában, a midőn ural-altáji törzsek lépnek fel, mint hódítók. Ez utóbbi körülményt már közvetlenül megmagyarázhatjuk történeti tényekkel és azzal kapcsolatban lévő földrajzi viszonyokkal.

Belső Ázsia medenczéje nyugot felől teljesen körül van zárva magas hegységek által, a melyek között nomád törzs ki nem vándorolhat, mert nincs biztosítva se nyájának megélhetése a hegyekben, se a törzs védelme idegen támadás ellen. E medence középső részében találunk azonban két egymással szemben lévő kijáratot, a hol legelők mentén nomád törzs is kivándorolhat anélkül, hogy létét veszélyeztetné: az egyik a Yü-monn szoros, a mely kelet felé vezet Kínába; a másik a dsungáriai völgy, a mely nyugoti irányban terül el. Ez utóbbiban kiemelkedő hegycsoportok éket képezvén, azt két részre választják el és a szerint, a mint az egyik vagy a másik utat választjuk, jutunk a turáni sík földre és onnét Kis-Ázsiába, vagy pedig a szibériai síkra és onnét Európába.

A keleti utat választották ősidőkben a kínai kivándorlók, a kik a Wei folyó völgyében telepedtek meg. E völgy volt évezredekken keresztül a birodalom központja és Szi-gan-fu annak fővárosa. Onnét kiindulva, meghódította a kínai földműves ásó-és kapával kezében a gazdag földeket a folyamok mentén, a melyeket az őslakók primitív kultúrájuk mellett alig tudtak kihasználni. Ily módon terjedt el a kínai nép a tenger felé keleti, északi és legkésőbbben délkeleti irányban; az őslakók fenmaradt törzsei ma már csak kietlen vidékeken találhatók fel; egy része azonban beolvadt a bevándorló kínai tömegbe. A mint a gyarmatosok infiltrációja nőttön-nőtt és a népesség is elszaporodott az újonnan elfoglalt területen, az utóbbi is kínai uralom alá jutott. Ily módon a gyarmatosítás a Wei-völgyből kiindulva, koncentrikus körökben terjeszkedett, a minek folytán a kivándorlók hazájukra, mint »Közép-Birodalomra« tekintettek vissza. Ez elnevezés később az egész birodalomra is kiterjedt, megkülönböztetésül idegen országokkal szemben, a melyek a kínai központtól különböző irányban találhatók fel.

A kínai nép e kivándorlása és elterjedése keleti irányban lényeges befolyással bírt Belső-Ázsia és népének későbbi történetére nézve. A mint az elfoglalta a medence keleti kijáratát és képes volt azt magasabb kultúrájával nomád törzsek ellen megvédeni, ez ellentálláson megtört a népvándorlás lehetősége keleti irányban, a minek folytán e törzsek mind a nyugoti kijáraton tódultak ki Kis-Ázsia és Európa felé, maguk előtt tolva a szomszéd törzseket, a mennyiben azok még le nem telepedtek. Tudvalevőleg e cél biztosítására építették fel a kínaiak a kínai falat 200 évvel Krisztus előtt, midőn Hiung-nu nevű törzsek határaikat háborgatták. Ha e név nem is azonosítható biztosan a mi hunn elődeinkkel, kétségtelen, hogy az nyugot-török néptörzs volt. Hasonló módon folytatódott később a keleti törökök kivándorlása. Ebből láthatjuk, milyen fontos szerepet játszott Európa népvándorlási korszakában egyrészt Belső-Ázsia történetének földrajzi jellege, másrészt a Yü-monn kijárat elzárása a kínaiak által. Vajjon ugyanazon vagy más körülmények szerepeltek-e Európa korábbi korszakában az ázsiai népvándorlás idejében, azt ma még nem tudjuk. Tény azonban az, hogy mindegyik magasabb kultúra Észak-Afrikában, Kis-Ázsiában és Európában magán viseli a népkeveredés elvitáztatlan jellegét. Rendesen patriarchális nomád népek meghódítják az előttük bevándorolt és letelepedett földművelő népeket, a melyeknél némelykor felismerjük a matriarchális jelleget. Az előbbieket, mint hódítók, kezdetben saját fentartásukra használják fel az utóbbiak munkásságának gyümölcsét; nem törődve szokásaikkal és hagyományaikkal, saját felfogásukat tartják egyedül irányadónak. Az idő kiegyenlítő hatása alatt ugyan összeolvadnak e népek — úgy testben, mint lélekben — a mi által esetleg újabb kultúra virágozik fel a réginek romjain mindaddig, míg újabb jövevények őket hasonló sorsban és elbánásban nem részesítik. Ekként a múlt hagyományai nem gyakorolják azt a hatást, a mint azt egyöntetű faj és kultúra fejlődésénél megfigyeltük, mert hiszen a múlt erőszak útján folyton helyettesítetik a váltakozó jelennel. A múlt emlékének elmosódása mellett e népek könnyen alkalmazkodnak a tényleges viszonyokhoz; selectió útján természetesen ama fajok biztosítják legjobban létüket, a melyek alkalmazkodásra leginkább képesek. Mindezt nem találjuk fel a kínai népnél, a mely békés úton, infiltráció folytán terjedt el a birodalomban. A népvándorlás hullámai hozzá csak északról csaptak be akkor, midőn

már képes volt előrehaladott kultúrája és számarányánál fogva az új jövevényeket magába beolvasztani. Ekként a népvándorlás különböző módozata, a mely megint földrajzi viszonyokkal van kapcsolatban, már egymagában indokolja azt a különbséget, a melyet a két népfaj szellemi életében megfigyeltünk. De ezenkívül még egyéb körülmények is közrejátszottak hasonló irányban. Ha összehasonlítjuk egyrészt a Földközi-tenger mellékének és Nyugat-Európának alakját a kínai birodalom fekvésével, azonnal feltűnik a szigeti jelleg az egyiknél, a kontinentális jelleg a másikonál. A nyugoti kultúra tengeröblök és partok mellett, félszigeteken és szigeteken fejlődött ki fiatal korában egyrészt azért, mert a későbbi jövevények a korábbiakat sok esetben ilyen helyekre kiszorították, másrészt azért, mert e fajta változatos terület és az azzal járó életmód mellett változatosabb is a körülményekhez való beilleszkedés. A partok és szigetek közelsége folytán könnyű az érintkezés a szomszéd vidékkel különösen akkor, ha arra, mint egykori lakhelyünkre tekintünk vissza. Számos megszokott, de az új helyen fel nem található cikk nélkülözése kívánatossá teszi a visszatérést, a mi által a kereskedelem is korán kifejlődik. Ezzel szemben feltűnő a kínai nép és kultúra kontinentális terjeszkedése, a mely folyók mentén halad lassú, de egyöntetű kolonizálás útján a tenger felé, a melyet csak akkor ér el, midőn a fejlettség bizonyos fokát elérte. A kínai többé-kevésbé hasonló életfeltételekre talál, hasonló viszonyokkal küzd, a melyekre nézve egyik nemzedék átszarmaztatja tapasztalatait a másokra. A nemzedékek tapasztalatköre kevésbé széles és változatos, induktiója kevésbé általános, a minek folytán általános megfigyelésekből kevésbé vonhat le konkrét deductiót, mindmegannyi jele a képzelő tehetség alacsony fokának.

E rövid eszmefuttatás alapján talán meggyőződünk arról, hogy a kínai és európai népek társadalmi életében valóban mutatkoznak oly jelenségek, a melyek csakis e népek szellemi sajátságaival magyarázhatók meg. Ez utóbbiakat megint tárgyi tényezőkre vezettük vissza, a melyek egyrészt a két népfaj különböző irányú elterjedésében, másrészt a lakott terület különleges viszonyaiban felismerhetők. Ebből látjuk, milyen mélyen gyökerezhetnek kulturális sajátságok! Ha kellő figyelemre méltatjuk e körülményeket, az elvont fejtegetésből praktikus hasznunk is lehet. Ekkor más álláspontot foglalunk el a »kínai kérdésben«, mint az esetben, ha e sajátságokat egyszerűen kul-

turális jegecedésnek tekintjük, a melynek réteget szükség esetében karhatalommal áttörhetjük.

Az utóbbi esetben mindenáron oda fogunk törekedni, hogy megnyissuk Kínát kereskedelmünk számára. Ha a kereszttel és rőffel nem haladunk előre elég gyorsan, puskát veszünk kezünkbe. Kétségtelenül az európai civilizáció és különösen annak anyagi vívmányai oly fölénnyel bírnak a kínaival szemben, hogy ezzel esetleg elfoglalhatjuk a birodalom egy részét; sőt az is elképzelhető, hogy a nagyhatalmak e birodalmat egymás között felosztásuk. De hogy ez mennyi erőt, életet és pénzt igényel, azt előre nem tudjuk; vajjon az eredmény meghálálja-e a fáradságot, az legalább is kétséges; valószínű, hogy ama kereskedelmi fellendülés, a melyet a birodalom teljes megnyitásától várnak, nem lesz oly hirtelen és nagyfokú, a mint azt előre elképzelik. A kínai konzervativizmus ép oly számottevő tényező és akadály gazdasági téren, mint mindenhol másutt. Más előnyök pedig aligha kecsegtetnek bennünket.

Ellenben, ha előre tudjuk azt, hogy a kínaiak részéről tanúsított ellentállás összefügg a nép természetével és annak évezredekken át képződött jellemével, úgy egyszersmind tudjuk azt, hogy ezen egyhamar nem változtathatunk. Ez esetben nem törekszünk arra, hogy saját egyéni felfogásunkat erőnek erejével a másik népre vagy annak kormányára reá illeszszük — a mi által igen gyakran az utóbbinak tekintélyét és hatalmát csorbítjuk — hanem inkább megvárjuk azt, hogy Kína az önfenntartás érzete által ösztönözve, lassankint elfogadja és meghonosítsa ama vívmányokat, a melyek segítségével mi oly jól tudjuk felhasználni a természeti erőket. Ha ez bekövetkezik, kénytelen lesz amaz ismereteket is elsajátítani, a melyek azok kellő alkalmazására nélkülözhetetlenek. Ennek szükségét már régen belátta számos liberális kínai államférfi, noha még ez sem ismeri el minden téren az európai kultúra fölénnyét a kínaival szemben. Csakhogy mindez oly óvatossággal és lassan történik, hogy az európai szemlélő alig tudja észrevenni annak hatását.

Pár évvel ezelőtt Chang-Chih-Tung alkirály többször említett könyvében részletesen kifejtette ama módozatokat, a melyektől remélheti Kína fejlődését és a birodalom épségben tartását. Szerinte a főhiba a kínai tan- és vizsga-rendszerben rejlik, a mely kizárólag a klasszikus irodalom scholastikus művelésére van alapítva. A klasszikus tanok ismerete ugyan nem mellőzhető, mert az összefügg a nép társadalmi és szellemi életével;

de igen sok szellemi erő megtakarítható akkor, ha elsajátítják annak tartalmát a meddő formalistika mellőzésével. Ezzel az európai tudományos ismeretek elsajátítása is lehetővé válik és a tanrendszerbe beilleszthető. Az újonnan szervezendő iskolákra szükségelt pénzösszeg az államkincstár megterhelhetése nélkül a buddhista és taverista templomok és kolostorok alapítványaiából fedezendő; az utóbbiak tagjai címadományozás által kárpótlandók. A szükségelt új tanerő főképp Japánban képzendő ki, a mely a legolcsóbb és legmegfelelőbb oktatást biztosítja a kínai tanulók részére.

Az alkirály e terve valóban olyan, a melynél jobbat európai műveltségű egyén sem tudna felállítani. Megvalósítását egyelőre megakadályozták a legutóbbi évek eseményei. Hogy azonban hivatalos állásban lévő egyén merészelt ilyen tervet javasolni és hogy ugyanazt a kormány is hivatalosan jóváhagyta, a minek folytán e könyv 1 millió példányban terjedt el a birodalomban: mindez olyan haladást jelent, a minőt a birodalomban talán évszázadok óta nem tapasztaltak. Ha e terv megvalósul, kétségtelenül ez sem fog egyszerre és gyökeresen változtatni a kínai nép felfogásán és még kevésbé annak szellemi sajátságain. De mindenesetre ez az egyedüli helyes út a kitűzött cél felé, különösen ha biztosítani akarjuk nagyobb rázkódtatás nélkül Kína fejlődését a jövőben. Ily eshetőséget pedig ki kell kerülnünk nemcsak azért, mert ezáltal ottani anyagi érdekeink is kárt szenvednek, hanem azért is, mert e rázkódtatás visszahatást gyakorolhat az európai nyugotra, a mi nem válik a mi kultúránk előnyére.

Dr. Jankovich Béla.

MODERN MAGYAR ÁLLAMFÉRFIAK.

1. Tisza Kálmán.

III. Tisza Kálmán utolsó évei.

A ki az eseményeket figyelemmel kísérte, az előtt egy pillanatig sem lehetett kétséges, hogy Tisza Kálmán nem vonult vissza, hanem megbukott. Megbukott, mert rendszere, a mely valamikor megfelelt a nemzet szükségleteinek, mert lehetővé tette a bizonytalan és ingadozó pártviszonyok megszilárdulását, egyúttal meggátolta a további fejlődést is, melyet egy nemzet sem nélkülözhet. Tisza hosszú kormányzásának főeredménye volt a parlamenti rendszer megerősödése, és ezt az eredményt csak vaserélyével érte el. Az ő kormányzása előtt nem létezett sem hatalmas többség, sem hatalmas ellenzék. A többség önmagával lévén meghasonolva, nagyobb akciókra teljesen képtelen volt. Az ellenzékot terméktelen közjogi programja akadályozta meg abban, hogy valaha megvalósíthassa elveit. Tisza ezen anomáliák egyik felének véget vetett, a mennyiben hatalmas többséget teremtett, és ez kétségtelenül hasznos volt. De ugyanazok az eszközök, a melyekkel ezt a célt elérte, a szigorú fegyelem a pártban és a kíméletlen harc a párton kívül állókkal szemben, megakadályozták azt is, a mi az igazi parlamentarismus szempontjából ép annyira kívánatos lett volna, t. i. egy erős, életképes ellenzék létrejöttét. Ha Tisza képes lett volna, akkor, a mikor az első célt elérte, engedményeket tenni a másik cél érdekében, talán lehetségessé vált volna, az 1867-ben elkövetett hibák daczára is, teljes parlamentarismust meghonosítani nemcsak a forma, de a lényeg szempontjából is. Ámde Tisza erre nem volt képes. Ő azt a politikát, mely őt a hetvenes évek közepén az adott viszonyoknál fogva a helyzet urává

tette, föntartotta akkor is, a mikor a viszonyok teljesen megváltoztak. Ez csak arra vezethetett, hogy teljesen petrifikálja a pártviszonyokat, ez pedig éppen a ruganyos parlamenti rendszer követelményeivel homlokegyenest ellenkezik. Ha Tisza a nyolcvanas évek elején, a mikor a pártviszonyok állandóbb formát öltöttek, visszavonul vagy politikát változtat, a mint ezt kormányzásának utolsó évében Szilágyinak a kabinetbe való bevonása után megkísérelte, az elfogulatlan történet pusztán elismeréssel adózhatott volna neki, mert abban az időben politikája megfelelt a szükségleteknek. De a mi ebben a korban dicséretére válik, az bűnévé vált, mikor ez a politika tulajdonképeni czélját elérte. A mint egy jó ebédnél meg kell állni, a mikor az étel még ízlik, úgy a politikában is vissza kell vonulni, a mikor még lehetséges valamely uralom fentartása. E bölcs életszabályok megsértését az ember mindig *utólag* bánja meg.

Tisza Kálmán különben bukásában is igen méltóan viselkedett. Nem vonult duzzogva félre, hanem megmaradt — a mint ő monda — »közlegénynek«, és sohasem látszott rajta, hogy nagyon bánkódnék azon, hogy nem a „vén generális” többé, a kinek oly soká tekintették. Talán tényleg nem is igen bánkódott rajta. Utóvégre is, holtnak lenni nem oly nehéz, ha csak meghalni nem kellene, s ha a bukás kellemetlenségei nem léteznének, bizonynyal igen sok miniszter nem is csinálna rossz cserét, azzal, hogy felelősségteljes állását felcseréli a teljes nyugalommal. A magyar miniszterelnökök között kevés van, ki ily méltón viselte volna sorsát, mely utóvégre is természetes volt. Lónyay soká duzzogott és frondörösködött, a nélkül, hogy bátorsága lett volna nyíltan az ellenzékhez csatlakozni. Szapáry, Wekerle és Bánffy csak alkalomra vártak, hogy teljesen hátat fordítsanak a képviselőház forró küzdterének, a melyben közkatonák nem *akartak* lenni, vezérek pedig nem *lehetek* többé. Tisza Kálmán nem így tett, és ha kormányzása alatt mindenkitől megkövetelte, hogy saját nézetét a párt nézetének, saját érdekét a párt érdekének feláldozza, kormányzása után bebizonyította, hogy ő benne is megvan az az önmegtagadás, a melyet másoktól megkövetelt.

Jöttek különben idők, a mikor Tiszának ismét tér nyílt arra is, hogy személyesen befolyjék az ország ügyeibe. A Bánffy-kormány utolsó éveiben kezdett ismét előtérbe lépni és a halálát majdnem közvetlenül megelőzőt időkig folytonosan előtérben is maradt. Ezen szereplése a szabadelpúpárt legújabb történe-

tével szorosan összefügg és tán korai dolog, bírálatot mondani róla. De ez a szereplés annyira kiegészíti azt a képet, a melyet magunknak Tisza Kálmán politikai törekvéseiről, egyéniségéről, rokon- és ellenszenveiről alkothatunk, hogy ennek ismerete nélkül magát Tisza Kálmánt sem ismernők teljesen.

A Bánffy-kormány mintegy reincarnációja volt Tisza hosszú uralmának, azzal a különbséggel, hogy Bánffy nagy elődjének politikáját majdnem minden ponton túlságba vitte. Túlságba vitte a nemzeti kérdések terén, hol az erős nemzeti politika helyébe a türelmetlen chauvinismust tette. Túlságba vitte a választások befolyásolása terén, hol Tisza diszkrétebb, titkosabb elnyomatási eszközei helyett a nyílt erőszakot vette igénybe. Túlságba vitte az ellenzéki pártok kijátszása terén, hol Tisza finom taktikai fogásai helyett politikai ígéreteinek nyílt megszegésével operált. Tisza Kálmán sohasem nyilatkozott nyilvánosan arról, hogy mit tart szíve mélyén Bánffy politikájáról, de valószínűleg úgy gondolkodott róla, hogy az csak saját politikájának egy színleg erősebb, valóban azonban gyengébb reprodukciója és ezért támogatta őt. Hozzájárult ehhez még egy másik, személyes természetű körülmény is. Tisza Kálmán ugyanis a legnagyobb és valósággal meghatározó gondossággal arra törekedett, hogy fiának, Tisza Istvánnak jövőjét biztosítsa s e célból igyekezett azon körnek teljes érintetlen befolyását fentartani, a melyben az ő és fiának tekintélye uralkodó volt. Ez a kétféle ok feltétlenül Bánffy hívévé tette őt és annál inkább tette azzá, minél inkább tanúsítottak fenyegető magatartást azok, kiktől úgy Bánffy mint ő, saját befolyását féltethette.

Mikor aztán az 1898. évi nevezetes obstrukció bekövetkezett és az ellenzék az által, hogy a költségvetésnek, az indemnitásnak és az Ausztriával való kiegyezésnek idejekorán való létrejöttét megakadályozta, törvényenkívüli, és mondhatni törvényellenes állapotokat teremtett, (mert semmiféle szörszálhasogatással ki nem magyarázható az, hogy ez állapotokat Bánffy és nem az ellenzék idézte elő), Tisza Kálmán volt az, ki egész tekintélyét latba vetette Bánffy érdekében, nem törődve azzal, hogy ezzel csak a személye iránt táplált már-már szunnyadófélben levő gyűlöletet idézte fel ismét.

A helyzet akkor olyan volt, hogy sem az ellenzék, sem a kormánypárt nem volt teljesen ártatlan, de nem volt teljesen bűnös sem. Az ellenzék joggal érvelhetett azzal, hogy a parlament

nem tiszta választások útján jött létre, hogy hallatlan erőszakoskodások sok helyt meggátolták a valódi többség érvényesülését és hogy ennél fogva a népképviselő nem hű tükré az ország közhangulatának. Nincs pártatlan szemlélő, ki ez állításnak igazságát kétségbevonhatná. De bizonyos az is, hogy a választási visszaélések csak *nagyobbá* tették a többséget, mint a milyen tiszta választások mellett lett volna, azt azonban senki komolyan nem vonta kétségbe, hogy a kormánynak tiszta választások mellett is meg lett volna a maga jelentékeny többsége. Ki ebben kételkednék, az vegye szemügyre az 1901. évi *szabad* választások eredményét, számítson össze egyfelől minden ellenzéki és volt ellenzéki képviselőt, és másfelől minden régi szabadelvűpárti képviselőt és látni fogja, hogy számra nézve a régi szabadelvűpárt most is többségben van. Ismételjük tehát, hogy csak azt lehetett józan fővel kétségbevonni, hogy az *ilyen nagy* kormánypárti többség megfelel-e az ország közvéleményének, azt azonban, hogy a parlament többsége az ország többségét is képviselte, nem lehetett kétségbe vonni egy pillanatig sem.

Szükségesnek tartottuk e megkülönböztetést, mert *egy* esetet ismerünk, a mikor a kisebbségnek jogai vannak nemcsak a többséggel *szemben* (ilyenek mindig vannak), de a többség *felett* is, — s ez az eset az, a mikor a többség jogtalanul bitorolja a hatalmat. Ily eset itt nem fordult elő és ezért a kisebbségnek semmiféle néven nevezendő jogai nem voltak arra, hogy magát a parlament urává tegye. És ha mentségül az ellenzék javára akkor, a mikor az obstrukciós hadjáratot megindította, még fel lehetett volna hozni — a mi tényleg nem felelt meg a tényeknek — hogy azt hitte, miszerint az ország szabad választások mellett neki adta volna a többséget, elveszítette a jogot ezen mentség igénybevételére is akkor, a mikor Bánffy bukása után megszűnt, a törvénytelenül egybegyűlt parlament feloszlását megkövetelni. Ezért a magunk részéről az ellenzék akkori harczát nem tekinthetjük egyébnek, mint jogtalan terrorizmusnak. A kíméletlen harcz Bánffy ellen indokolt lett volna, az alkotmányos funkcióknak obstrukció útján való megakasztására az ellenzéknek sem elvben, sem az adott körülmények közt nem volt joga.

Ha ilyen körülmények közt a többség tagjainak túlnyomó része azon álláspontra állt, hogy a kisebbség igazi jogainak teljes elismerése mellett a többség majorizálását megengedni

alkotmányellenes volna, ez úgy elvben, mint az adott esetben, a melyben a hatalom bitorlásáról szó sem lehetett, teljesen érthető volt. Tisza Kálmán a párt ezen tagjainak álláspontjára helyezkedett és engedékenységről hallani sem akart. Disraely a parlamenti életnek ezen kiváló ismerője, mondatja egyik hőisével azt az axiómát: *»if you are not very clever, you should be conciliatory«* — ha nem vagy nagyon ügyes, légy conciliáns. Ez esetben ez a mondás nem vált be, mert azok bizonyultak ügyesebbnek, kik az engedékenység álláspontjára helyezkedtek, de Tisza Kálmán elég ügyesnek tartotta magát arra is, hogy az ellentállást szervezze s vezesse. E célból 1898. december 6-án a szabadelvű párt egyik értekezletén egy törvényjavaslat tervezetét nyújtotta be, a melynek értelmében a kormány felhatalmazandó lett volna arra, hogy az államháztartás terén mindazt keresztülvigye, mire különben csak az indemnitási törvény alapján lett volna joga és hogy a kiegyezés terén is az eddigi állapotot a viszonzóság feltétele mellett fentartsa. A tervezetet csakhamar aláírta 234 képviselő, — tehát a képviselőház tagjainak többsége. Tisza ezzel mintegy ország-világ előtt dokumentálni akarta azt, hogy a parlamenti többség a kormányt támogatja és hogy csak az ellenzék erőszakoskodása gátolja meg a szükséges felhatalmazási törvényeknek idejekorán való létrejöttét. A kormánypárt 32 tagja, köztük oly tekintélyes egyének, mint Szilágyi Dezső, gróf Csáky Albin és gróf Andrássy Gyula azonban megtagadták „*lex Tisza*” néven ismeretes hírhedt javaslat aláírását és ezzel világos jelét adták annak, hogy egyedül az engedékenység politikáját tartják célravezetőnek. Az ő álláspontjuk megkönnyítette a béke létrejöttét a jövő szempontjából, Tisza álláspontja inkább megfelelt a többség jogos érdekeinek és prestige-ének az előzményeket tekintve. Amazok álláspontja hasznosabb volt az ország szempontjából, Tisza álláspontja inkább megvédett bizonyos fontos, ha nem is kizárólagos fontosságú parlamenti elveket. Egyéni dolog, hogy ki melyik álláspontra helyez nagyobb súlyt. Az azonban bizonyos, hogy azok a kemény támadások, a melyeknek Tisza épen e javaslat miatt ki volt téve, indokolatlanok és igaztalanok voltak, mert az ő álláspontja mellett legalább is annyi érvet lehet felhozni, mint az engedékenységre hajló elemek álláspontja mellett és mindenesetre többet, mint az ellenzék álláspontja mellett.

Hogy abban az időben nem Tisza Kálmán politikája győzött, az az agg államférfiú politikai befolyására végzetes befolyással volt. A dolgok egyszerre oly irányba fordultak, mely Tisza Kálmánt mindinkább háttérbe szorította. Széli Kálmán kormányralépte oly politikai praxist honosított meg, mely a Tisza Kálmán praxisával homlokegyenest ellenkezett. A nemzeti pártnak a kormánypártba való beolvadása szaporította azon elemeknek számát, melyeket magában a szabadelvű pártban mélyreható antagonizmus választott el Tisza Kálmántól és híveitől. A kedvezőtlen gazdasági helyzet és különböző, régebben háttérbe szorult vagy háttérbe szorított gazdasági áramlatok erőteljes érvényesülése reakziót támasztott azon liberális gazdasági politika ellen, melynek Tisza Kálmán főképviselője volt. Ily körülmények közt természetes, hogy Tisza Kálmán mindinkább rosszul érezte magát abban a pártban, melynek ő volt apja és a mely most oly egészen más színezetet nyert, sőt hallatszottak épen a párt új elemei köréből hangok, a melyek szerették volna Tisza Kálmánt egyenesen kitessekélni a kormány hívei táborából.

A Tisza Kálmán és a kormánypárt közt fennforgó ellentétek később világosan kifejezésre jutottak, a mikor 1901 nyarán az összeférhetlenségi törvény került tárgyalás alá. Maga a törvény ugyanannyit ártott a parlament szellemi színvonalának, a mennyit a parlament függetlenségének használt, voltaképen azonban sem hátránya, sem haszna nem volt oly nagymérvű, hogy ma még érdemes volna reá sok szót vesztegetni. De az egész összeférhetlenségi hajsza mindennel, mi vele kapcsolatos volt, oly színben tüntette fel a törvényt, mintha segélyével az agrárius elemek túlsúlyukat akarták volna biztosítani a kereskedelem és ipar képviselőivel szemben. Mivel az az irány, melyet Tisza Kálmán főleg gazdasági téren meghonosított, ép ez utóbbi elemekre támaszkodott, természetes, hogy Tisza az összeférhetlenségi törvény ellen foglalt állást. De szava, mely egykor a legnagyobb kérdések sorsát is eldöntötte, most már nem bír ugyanezzel a súlylyal. Tisza már nem képviselt egy hatalmas pártot, még csak erős, szervezett párttöredéket sem és szava csak annyira esett latba, mint bármely ismeretlen nevű honatyáé. Még az sem használt, hogy Tisza Kálmán a pártból való kilépéssel fenyegetőzött, úgy hogy ő maga is jobbnak látta fenyegetését be nem váltani.

Aggodalmait azonban nem hallgatta el ezután sem. Utolsó nagy beszédét szeptember havában tartotta Nagyváradon. A ki tud a sorok közt olvasni, az e beszédből világosan kiolvashatta Tiszának az új alakulásokkal való elégtelenségét. Kivált azt hibáztatta, hogy Széll Kálmán sokkal kevésbé merev politikai praxisa, a szabadelvűpártot mindenféle oly elemnek nyitotta meg, melyek a szabadelvűség szempontjából kevésbé megbízhatók voltak. Élesen állást foglalt az agráriusokkal szemben, kijelentvén, hogy valaki lehet vagy agrárius, vagy szabadelvű, de nem mindkettő egyszerre és végre hibáztatta azt is, hogy Széll Kálmán annyira tartózkodik a választásoknak még alkotmányos befolyásolásától is, hogy azt sem mondja meg, mely jelöltek, vagy mely programok tetszenek neki leginkább. E fejtegetések ugyan beszéltettek magukról, de más következményekkel nem jártak. Sokan zsörtölődésnek vették azt, mi komoly és indokolt aggodalom volt és napirendre tértek felette. Sőt a nagyváradi választók az általános választásoknál hűtlenek lettek Tisza Kálmánhoz, ki őket debreczeni bukása óta egy ciklust leszámítva, állandóan képviselte és függetlenségi jelöltet küldött a házba. Tisza, mint a református egyház legidősb főgondnoka, a főrendiházba került, de nem soká maradt ott, mert 1902 január havában sikerült neki Abrudbányán mandátumot szerezni. Igaz, hogy csak egy „*rotten borough*” mandátuma volt, — de mégis biztosított neki egy szerény helyet abban a házban, a melynek oly soká ő parancsolt.

Mandátumát különben fel nem használhatta többé.

Már 1901 tavaszán Tisza Kálmánon szívelgyöngülés jelei mutatkoztak és október havában, miután Tisza egy kis influenzáz állt ki, ezek a tünetek erősen fokozódtak, annyira, hogy december havában a szívelgyöngülés folytán már vízkórság állt be. Később pár hétre javulás állt be, de már január 4-én Tisza ismét nagy mértékben elgyöngült s azóta állapota majdnem állandóan rosszabbodott. Márczius 20-án válságosra fordult állapota és 24 órával később kétségtelen volt, hogy Tisza már nem élhet soká. Ettől fogva Tisza majdnem folyton eszméletlen kívül volt és azt csak 22-én reggel nyerte vissza pár pillanatra. Fia, Tisza István gróf, tudatta vele, hogy a király régi hívének hogyléte felől táviratban tudakozódott és a beteg azt mondta: »Köszönöm, köszönöm«. Azután ismét elveszítette eszméletét és nem is nyerte többé vissza. Virágvasárnapján, 1902. márczius 23-án reggel 7 óra 5 perczkor megszűnt élni.

Tisza Kálmán politikai pályájának méltatásában igen eltérő, szinte összegegyeztetetlen nézetek kerülnek felszínre. Vannak, kik Tisza Kálmánt csak erőszakos, durva despotának tekintik, a kire nézve csak egy politikai cél létezett t. i. saját súlyának és hatalmának növelése és kabinetjének fenntartása — és vannak, kik Tisza Kálmánt az Isten kegyelméből való államférfiak közé sorozzák és azt mondják róla, hogy más körülmények közt és más módon bár, de ugyanannyi szolgálatot tett az országnak, mint egy Deák vagy Andrássy. A magunk részéről nem szeretnénk beleesni sem az egyik, sem a másik végletbe. Igaz, hogy volt eset, mikor Tisza úgy viselkedett, mint egy despot, ki semmitől sem riadt vissza, mi saját hatalmát emelhetette, de el kell ismerni azt is, hogy volt idő, mikor a kormány hatalmának növelése szükséges volt. És viszont igaz, hogy Tisza Kálmán nagy és igen nehéz parlamenti csatákat nyert meg, de ha keresünk egy oly nagy államférfiúi alkotást, mely emlékét ércnél maradandóbban megörökíthette volna, hiába lesz minden igyekvésünk. Mindent összevéve bizonyos, hogy Tisza Kálmán uralkodása alatt az ország hatalmasan fejlődött és gyaradodott, hogy épen egy Tisza Kálmán egyéniségéhez hasonló férfi volt szükséges arra, hogy fejlődhessék és gyaradodhassék, és egy államférfiú, kiről ezt el lehet mondani, nyugodtan nézhet az utókor ítélete elé.

Államférfiúi tudása megfelelt sajátosságos szellemi képességeinek. Nem volt tökéletes, mert tökéletesség e világon semmiben sem létezik. Bizonyára gyakran esett tévedésbe, de alig volt olyan tévedése, mely mellett igen erős érveket fel nem lehetett volna hozni. Nem volt az a messzire tekintő államférfiú, ki minden cselekedeténél annak évtizedek multán beálló következményeit is tekintetbe vette volna, sőt gyakorlati észjárásánál fogva talán nem is hitt abban, hogy a jövőt ennyire meg lehessen ítélni, de a közvetlenül előtte fekvő célokat tisztán és világosan látta és mindig megtalálta a kellő eszközöket ezen célok megvalósítására. Az emberi intelligenciának két faja van. Vannak tág látkörű emberek, kiknek szeme távolabbi jövőbe hatol be, mint más, közönséges emberi szemek, de óriási látkörükben az egyes tárgyak elmosódnak, úgy hogy a részleteket alig látják szigorú, kétségtelen bizonyossággal megállapítható körvonalakban. És viszont vannak emberek, kiknek látóköre sokkal szűkebb határok közé szorul, de a mi ezeken a határokon belül van, azt oly világosan látják, hogy semmi apró részlet el

nem kerüli figyelmüket. Csak igen kevés államférfiú, pl. egy Széchenyi, egy Deák egyesíti magában az intelligenzia mindkét fajtát, a másodrangú államférfiak vagy az egyikkel, vagy a másikkal bírnak. Eötvös József kizárólag az első kategóriába, Tisza Kálmán kizárólag az utóbbiba tartozott.

Igaz, hogy Tisza Kálmán ragaszkodott hatalmához, — hisz ezt minden államférfiúról el lehet mondani, ki soká uralkodott. Lord Rosebery mondja egy helyen, hogy a hatalmat ép úgy meg lehet szokni, mint az ópiumot vagy az absinthot: ha az ember egyszer megszokta, nem képes lemondani róla. Magunk is szükségesnek tartottuk volna, ha Tisza sokkal előbb mondott volna le a kormányról, de ki veheti rossz néven a hadvezértől, hogy nem adja meg magát, míg egy halavány reménysugár van arra, hogy kivágja magát. A hatalom olyan, mint valami izgató kártyajáték, — s az emberek sohasem játszanak szenvedélyesebben, mint a mikor veszíteni kezdenek. A politikai élet nagy izgalmai ő reá csak úgy hatottak, mint az iszákos emberre az oly italadagok, a milyenek mást azonnal levernek lábairól. A ki megszokja a háborút, annak lelkét megöli a béke. *Im Kriege selber ist das letzte nicht der Krieg.*

Hibái voltak, — hisz a nagy kvalitások és a nagy hibák egy és ugyanazon réten teremnek és ha valaki ment minden gáncstól, ez nem mindig a nagyság, de gyakran a tehetetlenség jele. Hibái ismeretesebbek mint előnyei, hisz az emberek oly ritkán szoktak beszélni azon erényekről, melyekkel valaki bír és oly gyakran beszélnek azokról, melyek valakiben hiányoznak. Különösen áll ez azokról a nagyokról, a kiket sorsuk a népek élére emelt. *Soll'n Dich die Dohlen nicht umschrein, musst nicht Knopf auf dem Kirchturm sein,* — mondja a német.

Gondolkodásmódja szabadelvű volt. Tudása nem nyugodott mély, szilárd alapokon és inkább gyakorlati tudás volt, mint alapos tudományos képzettség, de azért Tisza sohasem tartozott azok közé, kik nem bírnak sem érzékkel, sem érdekekkel az iránt, a mire okvetetlenül szükségük nincs.

Az európai műveltség iránt fogékonysággal bírt a nélkül, hogy erős magyaros gondolkozása ez által lényegesen módosult volna. Foglalkozott sok mindennel, a miről környezetének halavány sejtelve sem volt, olvasott könyveket és folyóiratokat, a mennyire ezt nagy elfoglaltsága megengedte, de nem kérkedett műveltségével. Egyáltalában zárkózott és hideg ember volt, ki beszédbe csak akkor ereszkedett, ha szükség volt rá.

Mint szónok nem állt a legelső sorában. Kifejezési módja nem volt eléggé világos, — talán azért, mert túlságosan óvatos volt. Szavai mindenféle értelmezésnek tág tért nyitottak, mondatfűzése zavaros volt, sőt igen gyakran befejezetlenül is hagyta mondatait. A képzelőtehetségnek kevés nyomát találjuk beszédeiben, találó hasonlatok, költői metaphorák hiányoznak bennük. Előadása sem volt vonzó. Vékony, későbbi időkben alig hallható hangja volt, melyet a legkisebb parlamenti vihar elnyelt, lelkesedés, mély érzések sohasem látszottak rajta. Lassan beszélt, mintha minden szavának súlyát behatóan mérlegelte volna, s mindig szigorú tárgyi érvelésekre szorítkozott. Ötven évvel ezelőtt az ilyen szónokot meg sem hallgatták volna. De ő a szónoklás terén is a kor gyermeke volt. Mert sajátos fejlődésen ment át a szónoki művészet is a múlt század folyamán. Ha a század elején élt nagy szónokok beszédeit olvassuk, melyek egykor egész Európát lebilincseltek, ezek ránk a kongó üresség benyomását teszik. Az, a mi a századeleji parlamentekben tapsviharokat szült, a század végén álpathosnak tűnt fel. Száz évvel ezelőtt a parlamentek egy tüzes ifjú nyelvén beszéltek, ma a meglett férfikor higgadt-ságával vitatják meg a kérdéseket. Ebbe az új szónoklási stílusba beletaláltak a Tisza Kálmán száraz beszédei is. Neki a szónoklás nem volt öncél, mint sok nagy szónoknak, — erre nem is volt eléggé hiú. Ha beszélt, mindig volt valami célja, és előadási modorának minden szárazsága mellett is elég bő register állt rendelkezésére, hogy különböző hangon beszélhessen, a szerint, hogy milyen hangot kívánt meg az adott cél. E registerek közül egyiket sem kezelte oly ügyességgel, mint a gúnyt, az iróniát és a sarcasmust, mely maró élességében egyenesen megsemmisítette az ellenfeleket. A parlamenti harczokban nem az az ember volt, ki tompa fegyverekkel, melyek senkit sem sérthetnek, csak kiütni akarja ellenfelei kezéből a fegyvert, a nélkül, hogy őket bántaná. Ez a harczmodor, melyet újabban Széll Kálmán honosított meg nagy sikerrel, nem felelt meg Tisza Kálmán sokkal ridegebb egyéniségének. Ő a legélesebb fegyverekkel küzdött, melyek mindig sebeket ejtettek, és igen gyakran meg is elégedett azzal, hogy sebeket ejtsen, a helyett, hogy ellenségeit erős érvekkel lefegyverezte volna. Természetes, hogy ily körülmények közt a Tisza által megvitt harczok a mostani parlamenti küzdelmekhez úgy aránylanak, mint két ellenfélnek élet-halálra

szóló párviadala egy bandageokkal és tompahegyű kardokkal első vérre megvitt párbajhoz.

Sokan rossz embernek tartották Tisza Kálmánt, pedig ez nagy tévedés volt. Politikai egyéniségéből nem lehet magán-egyéniességére következtetni, »Man kann im Herzen Milde tragen und doch mit Kolben um sich schlagen.« Igaz, hogy Tisza kissé rideg volt. Rideg volt ellenfeleivel szemben, rideg barátaival szemben, de nem ismert ellenfelei ellen engesztelhetlenséget, barátai iránt pedig hűséges odaadással viseltetett. Soha senkit fel nem áldozott, ki hívének szegődött, inkább talán képes lett volna arra, hogy saját maga ott hagyja a hatalmat. De szíve leginkább akkor dobbant hangosabban, ha fiáról volt szó. Megható volt nézni, hogy még a legutóbbi időben is az öreg államférfiú mily odaadással hallgatott minden szóra, mit fia a parlamentben kiejtett. Tisza, kis szikár alakjával utóbb már csak mint egy árnyék suhant végig a folyosókon és utcákon, ilyenkor csöndesen meghúzódott a ház valamelyik sarkában és halkán bólintott, ha olyasmit hallott, mi különösen megragadta figyelmét. A szeretet, melyet fia iránt táplált, kibén politikájának hivatott folytatóját látta, volt talán a legszorosabb kapocs, mely őt bukása után is a politikához fűzte.

Hogy becsületességét, kezeinek tisztaságát soha senki kétségbe nem vonta, azt fölösleges kiemelnünk. Csak egy ízben, a Bánffy ellen folytatott obstrukció alkalmával, próbálta meg egy ellenzéki képviselő, hogy Tisza működését úgy tüntesse fel, mintha abban az anyagi haszonra való törekvésnek is nagy szerepe lett volna. Akkor felkelt fia, Tisza István gróf, és kijelentette, hogy apja nemcsak hogy meg nem gazdagodott miniszterelnöksége alatt, de egyenesen elhanyagolta vagyoni ügyeit, úgy hogy bukása után nagynehezen kellett azokat rendbeszedni. Tisza Kálmán fiának beszédje alatt a szélső jobboldal egy hátsó padján húzódott meg és finom, ezer apró ránczczal telerajzolt száraz kezében idegesen gyúrte össze kis fekete selyem sapkáját, mely rendesen megvédelte kopasz fejét a képviselőházban uralkodó légvonat ellen. »Ez igaz! Ez igaz!« suttogta oly halkán, hogy csak a közelállók hallhatták.

Élete utolsó éveiben külsőleg igen összement. Már mikor a kormányról lelépett, legalább tizenöt évvel idősebbnek látszott. A kormányon eltöltött évek harci esztendőök voltak és duplán számítanak. Akárhány nyolczvanéves aggastyán volt a képviselőházban is, ki fiatalabbnak látszott nálánál. De azért

mindaddig, míg betegsége meg nem akadályozta benne, rendes látogatója volt a háznak, hol úgy járkált, mint egy kísértet a régi időkben, egész új, eltérő gondolkozású nemzedék között, a melyben mindinkább szaporodtak azok is, kik Tisza Kálmánt már csak könyvekből, a történelemből ismerték.

Mert Tisza Kálmán túlélte önmagát. Még életében új kor vette kezdetét, mely nagy részben reakció volt azon hibák ellen, a melyekkel Tisza politikai rendszere járt, — mert hisz minden politikai rendszer hibákkal jár, ha bizonyos időn túl tartja magát. Ezen reakció közepes-közepén érte őt a halál és így természetes, hogy nagy, imponáló melegséggel a részvét sem nyilatkozott meg. A képviselőházban régi, nagy ellenfele, Apponyi Albert mondott róla búcsúztatót. Ki veheti neki rossz néven, hogy daczára azon szép gondolatoknak, melyeket búcsúztatójába beleszótt, nem tudta megérinteni azokat a húrokat, melyek Tisza Kálmán régi híveinek lelkében a halál hírére megcsendültek? És Széll Kálmán, ki a kormány nevében hozzáfűzött pár szót az elnöki búcsúztatóhoz, hogy tudta volna eltalálni azt az igazi őszinte melegséget, a melyet az alkalom megkívánt volna, mikor arról kellett beszélnie, ki magában a szabadelvűpártban egyedüli félelmes ellensége volt? Évek fognak még eltelni, míg Tisza Kálmánnak egy elfogulatlanabb utókor igazságot fog szolgáltatni, de e kor el fog jönni és oda fogja állítani Tisza Kálmánt az őt megillető helyre, ha nem is Deák és Széchenyi *mellé*, de mindenesetre nem messze mögéjük.

Dr. Gratz Gusztáv.

A JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYOK ÁLLAPOTA ÉS MŰVELÉSE.

A VILLAMVONATOK, KORMÁNYOZHATÓ LÉGHAJÓ, DRÓTNÉLKÜLI
TÁVÍRÁS STB. KORÁBAN ÉS A »LIBERALISMUS« VILÁGÁBAN.

Nemcsak a politikai világ kormányoztatik *kevés bölcseséggel*; a tudományos világ némely birodalmairól is joggal mondható ez; a legtöbb joggal pedig a teológiai, filozófiai és az u. n. *jog- és államtudományokról*. Eléggé bizonyítja ezt ezen »tudományok« művelésének eddigi eredménye, mai állapota; hisz minden tudományos apparátus nélkül, pusztán szabad szemmel is felismerhetjük a stabilizmusnak, terméketlenségnek, a szabadság- és haladásellenes hajlamoknak — szóval az aggkórságnak összes visszataszító jelenségeit főleg a tudományoknak azon főrendiházában, a melyben »régijog« címén még ma is kiváltságos helyet foglalnak, lomha csendéletet folytatnak és a »house of commons«-ba tartozó természet- és egyéb hasznos tudományokra ólomsúlylyal nehezdednek a teológia és filozófia mellett a »jog- és államtudományok« is; tehát ép azok az u. n. »magasabb tudományok«, melyeknek siralmas állapotáról már a XVI. században valóságos *carmen miserabile*-t írt a nagy Bacon, a mikor »Instauratio«-jához írott előszavában ép ezen tudományoknak az általa u. n. mechanikai (természet-tudományoktól való elmaradottsága okát abban találja, hogy — míg az előbbieket a *deductio* ingoványain esetlettek-botlottak egy lépést előre és kettőt hátra, és az aristotelesi filozófia és a *jus romanum* és *jus canonicum* kényszerzubbonyában, a vak tekintélyimádás és lélekölő formalizmus pagodáival és tilalomfáival körülbástyázott scholastica börtönlevegőjében satnya teng-

életre voltak kárhozthatva, — addig azoknak az alsóbbrendű természettudományoknak művelői, — telve bizalmatlansággal az emberi ész furfangos egoizmusának dogmái és »hagyományai« iránt, a hamisítatlanul isteni eredetű természet ölében, a szabadvizsgálódás istenege alatt, az *inductio* fáradságos, de biztos ösvényén haladva és több hitelt adva a tapasztalati tényeknek, mint az »igék«-nek és »sentenziák«-nak — mindezeknél fogva bámulatos mértékben fejlődtek és már akkor messze maguk mögött hagyták a minden haladástól való elzárkózás és szellemi tunyaság lejtőjén mindinkább a politikai és felekezeti »trust«-ok palotaórságének színvonalára alásülyedt »főrendi« tudományokat.

Ha Angliának fentnevezett nagy kancellárja ma, a XX. század küszöbén, st.-albanoi sírboltjából kilépve, szemleútra kelne a Tudománybirodalom különféle provinciáiban, mily szomorú elégtétellel látná mindenekelőtt igazolva minden betűjét annak a diagnózisnak, melyet ő ezen előkelő tudományok szervi bajairól már annyi száz évvel ezelőtt megállapított!

Hová emelkedtek azóta és mily szédítő dimenziókban fejlődnek napról-napra a szabadkutatás talajában gyökeret vert természettudományok és mennyire maradtak még jobban el, mondhatni, hogy helyükből is alig mozdultak ki azok a dédelgetett »scientiae rerum humanarum ac divinarum«, egyedül csak azon okból, mert továbbra is, a mai napig a régi Studium generalék »szelleméből« (?) táplálkozó Alma materek mindinkább fonnyadozó emlőire lévén utalva, — egy rég elmúlt idő eszme- és érzületvilágának fojtó légkörében — továbbra is nélkülözték és nélkülöznek ma is az életerős fejlődésnek összes feltételeit!

Avagy nem a római és az egyházjog, no meg a jogtörténet, a mely, úgy látszik, a kimúlt hűbéri jog helyébe lépett, hogy annak szellemét »jobb időkre« tovább ápolja és ébren tartsa (a jogakadémiákon például az egyházjog és jogtörténet egy közös katedra keretében igen jól megvannak egymással), tehát az egykori Studium generalék fő (és egyedüli) »tudományai«, melyek pedig a renaissance-kor tanúsága szerint már az akkori kor szükségleteinek kielégítésére is képtelenek voltak — nem-e ezek a (mostoha!) anyajogok képezik a német és osztrák-magyar egyetemeken még ma is a fő stúdiumokat, egyúttal (a teológiai fakultásokkal együttesen) főtápforrásait azoknak a haladásellenes törekvéseknek a jog- és államtudományok terén is, a melyekkel szemközt még az új-kor teljesen megváltozott társadalmi és

gazdasági viszonyainak szabályozására hivatott és törekvő kereskedelem-, váltó-, forgalmi, büntető- stb. jogi szaktudományok is csak nagynehezen, igazán csak *par la force des choses*, a rohamosan fejlődő gazdasági élet kényszere alatt (egészen úgy, mint egykor a praetori jog a *jus strictum* ellenére!) voltak képesek maguknak a múlt század közepe óta, az őket megillető helyet kivívni, és az egyetemi előadások körében lépésről-lépésre küzdve, még ma is elég szűkre szabott tért foglalni. A mi pedig az u. n. modern szakmákat, mint pl. az állam- és közigazgatási-, jogi, politikai, közgazdaságtani, statisztikai, vagy plane (óh szörnyűség!) bölcséletjogi és sociologiai, tehát éppen azokat a tudományokat illeti, melyek az új-kori államfelfogás talajából sarjadoszó eszmék feldolgozására és propagálására volnának hívatva és ép azért, főleg alkotmányos országokban, már csak a politikai művelődésnek minél szélesebb körben való terjedése érdekében, az állam részéről is kiváló gondozásban részesítendő tudományoknak volnának tekintendők; no ezek a szegény (egy budapesti canonista szerint), nem is tudományok, hanem csak *disciplinák*, még ma is a legtöbb egyetemen csak afféle türelmibárczás, sárgafoltos szakmáknak tekintetnek, a legjobb esetben is csak arra valók, hogy belőlük, mint az egyetemi »várurak« dúsan terített asztalainak hulladékaiból az egyetemek templomegerei, a *docensek*, táplálják hitvány, zselléri tengéletüket! A német egyetemi tanrendekben ezen modern szakmák némelyikének még csak nevével sem találkoztunk (részben a filozófiai fakultások vegyeskereskedésében találtak elhelyezést); a budapesti egyetemen is a fentérintett három *igazi* tudomány mindenikét 2—3 rendes és egy egész csomó magántanár adja elő, ellenben a »disciplinák«-nak (8—900 hallgatóval!) 1 — 1 katedrája, az állam- és közigazgatási jognak plane csak egy *közös* katedrája van; a sociológiát, a mely legújabbán már a pécsi teológián is taníttatik, valószínűleg egy legközelebb felállítandó 3-ik kánon- vagy római jogi tanszék fogja pótolni; sőt még a modernebb berendezésű és szellemű kolozsvári egyetemen is három oly nagy fontosságú és nagy terjedelmű tanszak, mint az állam-, közigazgatási és pénzügyi jog, csak félévi stúdiumokat képeznek és egy tanszék keretébe vannak szorítva! A jogakadémiákon is a római jog egy egész éven át heti 8 órában, az egyházjog egy féléven át heti 7 órában, a jogtörténet egész éven át heti 7 órában adatik elő; ellenben pl. a közjog, közigazgatási jog, politika csak félévi

stúdiumok heti 5—6 órával. Az egyetemek »hagyományos« szellemének buzgó őrei ugyanis, mint afféle igazhitű mollahok, egy nagy elődjük nyomán azt tartják, hogy ezek a »secessionista« tanok vagy beleillenek az ő Corpus jurisaik szentkönyveibe, és akkor külön tanításuk felesleges; vagy pedig nem illenek azokba, no akkor meg eo ipso tűzre valók!

A római és egyházjog, scolastikus filozófia és teológia — ezen egykor oly hatalmas tűzhányók uralma alatt állván tehát másfélezer éven át a társadalmi tudományok összes vidékei — ilyen láva- és hamuborította talajon hogy táplálkozhattak és fejlődhetek volna tovább ezen tudományok; az új »diszciplínák« pedig hogy verhetek volna gyökeret ebben a sterilis talajban?!

És valóban, a mi kis haladás a jog- és állam tudomány ok terén észlelhető, az kizárólag csak azokra a szakmákra esik, a melyek idejekorán elmenekültek ezen vulkánok vidékéről és működésüket az új-kor gazdasági és társadalmi szükségletei kielégítésére irányuló szabadkutatás terére helyezték át. Az igazi tudományokat ugyanis már régóta nem művelik — zárdákban, hanem az eleven élet különféle küzdőterein! A tudományok legnagyobb vívmányait túlnyomó részben azoknak a férfúknak köszönhetjük, a kiket egy kedvező sors elég távol tudott tartani a Studium generalék czéheitől.

Hogy pedig ezek a tűzhányók még ma is füstölnek, sőt egyszer-másszor még »okádnak« is, erről Baco, ha barangolásában netán a nyugot-európai cultura ultima Thuléig, az Isterig is eljutott volna, egy ottani egyetem fellegvárában nem rég lezajlott igazán világraszóló eseményből szomorúan győződhetett volna meg; tanúja lehetett volna ugyanis (a XX. század küszöbén !) egy verit ab ilis — boszorkánypernek! A boszorkány: egy ottani egyetemi tanár; a vád: hogy tudományát (a bölcséleti jogot) nem a szentkönyvek szabványai szerint, hanem (óh iszonyat!) a saját tudása és meggyőződése szerint merte tanítani, mely gonosz cselekedete által megrontá az ifjúságot! (szakasztott azon mód, mint néhány ezer év előtt egy más görög tudós-gonosztevő !); gyanújelek és súlyosbító körülmények: a vádlott hazátlan kozmopolitása, tehát — idegen Istenek imádása, no meg valószínűleg idegen nyelvek tudása és idegen könyvek olvasása is (egy igazi »nemzeti« tudósnál legalább is szokatlan tulajdonságok!). A máglya alá »igen jámbor, tudós és méltóságos« kezek hordták össze a szurkot és a rőzsét! de hiába! A gonosz-

tevő ugyanis hitvány irháját ez egyszer miniszteri kegyelemből megmenthette! és így helyette a szellemszabadság magasztos elvét vetette a feketekabátos »nép« a máglyára, mint a hit-hűség és igaz hazafiság áldozat-tüzére! Ekkora gonoszság azonban már csak a felzúdult írástudók és farizeusok« haragjának lecsillapítása végett is büntetlenül nem maradhatván, vádlottal a »derék és hazafias« sajtó sorain végig, vesszőt futtattak, ördögös stúdiumát pedig egy, a keleten gyakoribb chirurgikus operációval ártalmatlanná tették, vasúti nyelven szólva, a robbanó-anyagoknál szokásos forgalmi korlátozásoknak vetették alá azáltal, hogy a vizsgálati tárgyak sorából kitörölték, azaz megfojtották! mert a ki azt hiszi, hogy egy — vizsga tárgyát nem képező — hozzá még a ma divatozó »nemzeti ideál« szempontjából ily rossz renommée-ba keveredett stúdiumra a jogász urak még csak rá is fognak hederíteni, az boldog, mint minden együgyű!!

Miután pedig »en mangeant vient l'appetit« és én kizárt-nak tartom a tévedést abban, hogy nagy egyetemünk oligarcháit miféle czélok felé mily látható érdekek és titkos rugók vezérlik, ezennel megjövendölöm, hogy egészen hasonló sors vár a bölcseleti jog legközelebbi rokonára, a *politikára!* ez sincs benn a Koránban! sem a Pandectakban, sem a Decretumban, de még a külkalandozóknak sem, tehát szinte nem tudomány, hanem csak olyan veszedelmes disciplina, mint a bölcseleti jog; az egyik a jog, a másik az államélet terén új igazságok és elvek után kutat, mert úgy találja, hogy a mai kor szükségleteit az 1—2 ezer év előtti szellemi munkának még oly remek produktumai sem elégíthetik már ki. Kutat pedig nagyon természetesen nem hatósági *túrzási engedély* alapján, hanem szabadon, mindig szorosabb kapcsolatban a természettudományokkal és tekintettel nem csak a hatalmasak érdekeire, mint egykor, hanem főképen a nagy tömegek kulturális fejlődésének követelményeire. Ily módon persze hogy lépten-nyomon összeütközésbe jön ez a két veszedelmes tárgy, hol a »nagy Stagirita«, hol meg Gajus vagy rheimsi Hincmár tanaival. Hát hinc illae lacrimae! Lehet-e, ily veszedelmes lázongást az »apák erkölcei« és a szent hagyományok tekintélye ellen továbbra is túrni?! Nem és százszor nem! Samarkandban vagy Ispahanban ennyi ideig sem túrték volna! Pusztuljanak!

Nos hát ilyen becsülésben részesül a tudomány szabadság korában, némely »Tudomány«-egyetemeken a Grotiusok, Leib-

nitzek, Spinozák, Kantok, Fichték stb. és illetőleg Platók, Machiavellik, Miltonok, Montesquieuk, Bousseauk stb. tudománya! tehát ép azok a tudományok, melyek nagy nevű művelőinek a politikai és szellemszabadság kivívásában, a régi állami és társadalmi rend börtöneiben örök rabságra kárhóztatva volt dolgozó társadalom milliói felszabadításának nagy küzdelmeiben, az új jog- és államrend eszméi előkészítésében és kivívásában oly nagy részük volt! Hát hisz' ez ép a bűnük, azért kell pusztulniuk, még pedig nálunk a liberális uralom 35-ik évében! Oh ti hálátlan Civilisták, Legisták, Romanisták meg Canonisták! vajjon miből éltetek volna mai napig, ha a bölcséleti jog és politika felhalmazott szellemi kincseinek tárházába nem lett volna *szabad ki- és bejárások?* egész tudományos működések ma is csak budha papok imádkozó gépei zakatolásához hasonlóan terméketlen disputálásból, gloszálásból, idézésből és czáfolásból, szóval tudományos nyelvelésből, no meg téntartókkal és foliansokkal való kapacitálásból állana, csak úgy, mint hajdan a Studium generalek boldog századaiban!

Épen csak példaképpen vetem fel azt a kérdést, hogy egy Beccaria nélkül vajjon hogy nézne ki az a büntetőjog, a melynek magaslatain pedig ma annyi jeles kriminálistánk sűtkérezik az örök dicsőség ragyogó fényében! Csak úgy elmaradt volna a világtól, mint a római jog, múzeumi palaontologiai stúdium lenne ez is ! a »Peinliche Gerichtsordnung« képezné ma is fő forrását, tanárai pedig valószínűleg a kínzó kamarák titkaiból, meg vallató eszközeiről tartanának érdekes speciál kollégiumokat!

Hogy különben mindezeket nem az én »tendenciózus fantáziám« látja csak így, és hogy én az »igazi« tudományok egyetemi Vesztaszűzeinek szent érzelmeit nem ismerem félre, ezt eléggé igazolják a budapesti egyetemen nemrég lezajlott affaire-ek és érdekesen illusztrálja egyebek közt egy »Tudomány és Egyetem« cím alatt nemrég megjelent röpirat is, a mely az egyetemi mizériákból való kibontakozásnak csak egy biztos útját látja, t. i. *a régi Studium generalékhez és az arisztotelesi filozófiához való feltétlen és teljes visszatérést!* Hát ez legalább őszinte beszéd! Igaz ugyan, hogy ezen röpirat szerzője egy korábban megjelent jeles szakművében ép oly lelkesedéssel magasztalja a bölcséleti jogot és igen alaposan mutatja ki, hogy a tételes jogok a bölcséleti jog művelői által felhalmozott tápkészletek hiányában már rég éhen haltak volna! Erkláret mir

Graf Oerindur, diesen Zwiespalt der Natur. Épen csak az van még hátra (a miről különben Athos hegyén hallomás szerint már folynak is a tanácskozások), hogy a kereskedelmi és váltójogot a magánjoghoz csatolják, a még életben maradt modern szakmákat pedig (a mint az a legtöbb német egyetemen már meg is történt) a hajléktalan tudományok menházába, a filozófiai fakultásba toloncozzák át, és akkor csakugyan szerencsésen visszaérkeztünk az igaz tudományok ős forrásához a Studium generáléhoz.

Ne vádoljon engem senki a többször említett egyedül üdvözítő tudományok iránti elfogultsággal, és azok különben talán nagy tudományú művelői iránti animositással! Ismerem és teljesen méltánylom úgy a canoni, mint a római jognak nagy jelentőségét és érdemeit a múltban; az antik kultúrának a római birodalom romjaiból való megmentése, a barbárok elleni megvédése, és egy új kultúrvilágnak a réginek omladékai-ból való felépítése, ennek a két jogrendszernek örök dicsőségét fogja képezni; de azt is tudom, hogy a mily mértékben képtelenekké váltak azok az újkor szellemének megértésére, szükségleteinek kielégítésére, azon mértékben kerestek és találtak az ő segítségükkel megkonstruált Isten kegyelméből való abszolút fejedelmiség sánczai mögött menedéket, és váltak a tehetetlenekké vált vén emberek módjára, úgy a politikai, mint a tudományos élet terén előre nyomuló újkori szabadságtörekvések elnyomásának szolgálatkész eszközeivé; az ezzel kiérdemelt fejedelmi kegynek köszöni talán nem egy német egyetem a keletkezését és azt a védelmet, a melyben »felülről« mai napig részesülnek. A mi sporadikus szabadságtörekvések pedig a bécsi congresszus utáni években egyik-másik német egyetemen »fejeiket felemelték«; azokra csakhamar lecsapott a karlsbadi határozmányok vaskalapácsa, és maradtak a teológiai és jogi fakultások továbbra is a »loyalitás és jóerkölcsök« ápolására hivatott »kegyes alapítványok« politikai rokkantak és kiérdemesült udvari tudósok ellátására. A mi a római jogból az új világ számára értékesíthető volt, az már régen bele vegyült a modern jogélet vérkeringésébe; a többi igen tanulságos petrefactologiai gyűjteménynyé vált; az egykori hatalmas csatahajóból *iskolahajó* lett; mint ilyen még sokáig legértékesebb anyagát fogja képezni — a *jogtörténetnek*; a jogtudományok trónjához azonban ma már ép oly kevés joga van a római jognak, mint II. Rhamses múmiájának az egyiptomi trónushoz. A mi pedig az egyház-

jogokat illeti, be kell mindenkinek látni, hogy a mily mértékben a különféle egyházak megszűntek uralkodó és államegyházak lenni, azon mértékben *joguk* is lehanyatlott az egykori csaknem kizárólagos uralom magaslatáról. A mi bennük még eleven volt (házasság, törvénykezés, anyakönyvek stb.) az államra szállt vissza; a kereteikben megmaradt anyag részben ancilla theologiae, részben az egyházak beléletének (szervezet, igazgatás, papi és szerzetesrendi jogok stb.) szabályai, tehát bár még mindig nagyfontosságú társadalmi jognak anyaga, a melynek nagy jelentőségét Magyarországon főleg a katolikus egyháznak úgy politikai, mint társadalmi és kulturális súlyánál, híveinek nagy számánál, a koronához és a közélet összes elemeihez való benső viszonyánál fogva, csak is vak elfogultság tagadhatja! Domináló *anyajog* jelentőségével azonban az egyházjog a fenti okokból ma már nálunk sem bír, és ennél fogja, mint eminenter tételes jog, nem az alap, hanem az államvizsgának kell, hogy képezze tárgyát. Hogy a mondottak nem vonatkoznak sem az orvosi, sem a természettudományi fakultásokra, mondani is felesleges; ezek tudományos működésének méltatása nem szorul az én tollamra; csakhogy ezen fakultások vívmányai semmi czímen sem irhatók az *egyetemek* javára, melyeknek ők soha sem képezték és ma sem képezik *organikus* részeit, csakis külsőleges kapcsolatban álltak mindig és állnak ma is a teológiai és jogi fakultásokkal, melyekhez semmi közük. A nagy szót mindig a régi Studium generale-k őslakói vitték és viszik ma is az egyetemeken, a »feldscherek«, »inzselérek«, doktor Sasafrasok, Sterngukkerek, filsopterek, és más effajta »bevándorolt« népek, illő módon hallgattak és *dolgoztak*, ugyanezt teszik ma is. A mi pedig a canonista és romanista urakat ad personam illeti, van köztük bizonyára akárhány a haladásért lelkesedő igazi tudós is, a ki talán csak azért ült bele abba a római vagy canonjogi tanszékbe, mert akkor épen nem volt más üresedésben, valamint viszont az u. n. modern szakmák, például a politika művelői közt is akadhat olyan, a ki az emberiségnek talán sokkal nagyobb szolgálatot tehetne, pl. a moralteológia terén. Épen most került kezembe a jogi oktatás reformjának legújabb tervezete, a melyből réműlettel látom, hogy a politikára vonatkozó fentebbi jövendölésem mily hamar ment teljesezésbe! a kontemplált egységes államvizsga tárgyai közt ugyanis a *politika* már csak — nevéből is megfosztva, — és állam- és közigazgatástanra széttranchírozva, az állam és közigazgatási jog függelékeiképen

szerepel. Hát azért nem volt szabad a budapesti egyetemen circa 1000 hallgatóval bíró politika számára az évek óta sürgetett 2-dik tanszéket felállítani, mert még ezt az egyet is megakarják szüntetni! Tehát ilyen sorsra jutott az a tudomány, a melyet még csak nem is régen a budapesti egyetemen 3, még pedig nem is kisebb ember, mint Kerkápoly, Szilágyi Dezső és Kautz Gyula adott elő egy időben. Sic transit gloria mundi!

Hogy pedig az animozitás vádjának utolsó árnyékát is elűzzem magamtól, sietek kijelenteni, hogy a tudományos ancième régime tisztelt societaire-jeinek az ő abbeli felfogásukkal, hogy »sint ut sunt aut non sint«, voltaképp nagy igazuk van, még pedig a leghatalmasabb jog, a létjog címén; végre is mindennek annyi a joga a léthez, a mennyi az ereje hozzá. A társadalmi élet terén is az »erős bataillonok« határoznak.

Hisz' a mikor még az újkori államfelfogás alapjaira át helyezkedett legtöbb államban a kultúrpolitikát illetőleg is oly kevés bölcsességgel kormányoztatik a világ, hogy még ma is tudományt nagy egyetemek nélkül, egyetemet chablonszerű négy facultás nélkül, jogi oktatást pedig minél több egyház- és római jog, meg jogtörténelem nélkül még csak elképzelni sem tudnak, mert vagy nem látják, vagy nem akarják látni, hogy a szabadtudományok óriási haladásával szemközt ezek a kiváltságos fakultások, nem annyira a nagyrészben magas képzettségű tanáraik hibájából, mint inkább az egyetemi rendszer korhadt és elavult volta miatt, ma már csak egy bukovinai Talmud-iskola jelentőségével bírnak.

És a mikor továbbá azt látjuk, hogy ezek a modern »nép-államok« a régi jó időkből megfoghatatlan rövidlátósággal és még hozzá a politikai bölcsesség (!) és tudomány szabadság szent nevében csaknem csorbítatlan hatalomkörrel átvett, és a demokrácia (!) palotájában nagy kényelemmel elhelyezett politikai és tudományos főrendiházaikban, a különben általuk mindig szidott »reakció« öslényei számára valóságos aquariumokat meg vivariumokat tartanak fenn és azokat a régi cseléd hű buzgóságával gondozzák és ápolják, mert hát ennek a doctrinär liberalismusnak még 1848-ban, tehát 60 évvel a nagy forradalom után sem nőtt be annyira a feje lágya, hogy belátta volna, miszerint az új szabadság tacsközi felnevelését farkas anyára bízni, avagy a halastóba csukát bocsájtani, csak akkora ostobaság, mint ha valaki tigriskölkekből szelíd háziállatot, avagy baglyokból és karvalyokból postagalambokat akar

nevelni. És a mikor végül mindezek folytán Európaszerte, újabban nálunk is, napról-napra evidensebbé válik, hogy ezek a »nép-államok« csakugyan — »Respublikák nagyherceggel élükön« a melyekben a döntő hatalmat nemcsak a társadalmi, hanem az állami életben még ma is a régi »Praelati, Proceres et Optimati« gyakorolják, a kik felfelé ma is azt tartják, hogy »herrscht der König absolut, wenn er unsern Willen thut«, lefelé pedig az előttük felekezeti különbség nélkül porban heverő »purgerek«, »kalmárok« és »téntanyalók« »liberális canaille«-ére ma még jogosabb fölönvérzettel és undorral tekintenek le, mint régen: akkor hát mi csodálkozni és sápit ózni való van azokon a »reakcionárius« irányzatokon és törekvéseken, a melyek, mint a lappangó talajvíz, ezekből a korábbi képződményű talajrétegekből minden kedvező alkalommal szükségképen felbúgygyannak, hogy az újkori politikai és tudományos életnek elég gondatlanul vagy épen bűnös conniventiával ily süppedő alapokra fektetett kultur mezőit elborítsák.

Igazán csak rosszhiszemű hypocritaság vagy jóhiszemű bambaság jajveszékelhet tehát azok miatt a »reactionárius előnyomulások« miatt, melyeknek az említett lovagvárak képezik még ma is és mind gyakrabban sötét színtereit! Hát odafenn a politikai élet magaslatain, abban a nagy budapesti liberális boszorkánykonyhában, a sok banquettirozás közt nem vették észre a reactió revindicationalis hadseregének már az 1875. I. törvény cikk óta eleinte csak lábujj hegyen, — előőrök és kém-szemle piquetek kiküldésével — majd kisebb detachement-oknak az állami és társadalmi élet mindig több és több pozícióiba gyanútlanul való becsempészésével — utoljára aztán a 90-es évek közepe óta már egész szervezett csapattestekkel egész nyíltan, dobpergés és zeneszó mellett való felvonulását, és csak most az egyházpolitikai harcok és az egyetemi kereszt- és Pikler-affairek által riasztattak volna fél a »liberalizmus« rendjeles és címerpajzsos urai csendes butaságuk valóságos — vagy pedig titkos konnivenciájuk színlelt álmából! No ezt bajos elhinni épen nekem, a ki még a magam alacsony helyéről is kezdettől fogva észre vettem és aggódo figyelemmel kísértem ezeket a reactionárius manővereket, és már 1882-ben a Pester Lloyd hasábjain megjelent cikksorozatomban oly erősen fújtam meg a harci riadót, hogy nem csak a tervezett pozsonyi egyetem jerichofalai dőltek össze és az akadémiák szétrombolására kiküldött filisteusok prédaéhes serege is úgy szét rebbent, mint a polyva,

hanem annak a riadónak a hanghullámai a budapesti doktorgyárról is letépték azt a porlepte takarót, mely alatt egy tuczat »magasb színvonalú tanár félévenkinti 2 havi tudománytelítés csodahatásával (mert a többi időt az a sok ezer vizsga veszi igénybe), 3¹/₂ ezer joghallgatóból (a kikből a tantermekben egy ¹/₄ rész sem fér el) évenként ca 1000 oly jogtudorral ajándékozta meg az országot, a kiknek a legnagyobb része még tanárait sem ismerte. Az óta is még két ízben (a IX. jogászyűlés számára készített szakvéleményben és egy német lap számára »Budapest und seine Nebenländer« cím alatt készült dolgozatnak külön lenyomatában) még nyomatékosabban is rámutattam a visszafejlődésnek minden téren rohamosan szaporodó jelenségeire, a jogi oktatás tarthatlan állapotára és azoknak fő forrására: az egyetemi rendszerre, valamint a bajok orvoslásának módjaira. Nagy volt ezeknek is a hatásuk! Végre is az igazságnak nagy az ereje, bár mi kis ember is áldozza fel magát érte, mert a jogi szakoktatás javítása azóta az országos közvélemény, a budapesti egyetemi botránys állapotok gyökeres sanálása pedig immár országos felháborodás követelményévé vált. A millenáris jogászkongresszus is — épen az egyetemi rendszer azelőtti legbuzgóbb és legtekinélyesebb szószólói indítványára, a jogi szakoktatásnak az általam proponált decentralisatio, illetőleg a jogakadémiák fejlesztése és egyenjogosítása alapján leendő reorganisálása mellett foglalt állást; s a kormány is erre az alapra helyezkedett; gróf Csáky hosszas tanakodás helyett vaskézzel mindjárt a legveszedelmesebb darázs-fészekbe nyúlva, eltörölte a tandíjrendszert, mint a bajok fő forrását és betערjesztette az »egységes államvizsgákról« szóló törvényjavaslatot. Hány jogász-generáció élvezte volna azóta gyümölcseit annak, ha abból a javaslatból már akkor törvény vált volna és az utóbbi időknek mennyi szomorú affaire-jeitől kíméltetett volna meg ezen esetben az ország! Másképp történt! Egy különben nagy tudományú és nagyon tiszteletre méltó egyetemi tanár került a közoktatásügyi tárca élére, a kinek első kormányzati cselekedete a Csáky-féle javaslat visszavonása volt. A teljesen lehanyaglott egyetemi remények, a bár dús kárpótlás mellett elvesztett »úri jogok« feletti kesergésből is tápot merítve, újból éledezni kezdtek a jogi oktatásnak a sok száz éven át felhalmozódott korhadvány anyagok által amúgy is túlbujává vált talaján, a mely alá, talán hivalkodás nélkül mondhatom, hogy az ugarszántást én végeztem, csakhamar újból rohamosan felburjánzott a régi dudva és csalit olyannyira,

hogy a mire a jelenlegi magas szárnyalású és erős ambíciójú kultuszminiszter került az ügyek élére, ezen az újból elgyomosodott kultúrmezőn már megint annyira elszaporodtak a budapesti centralizációnak és egyetemi monopóliumnak mindenféle *dúvadjai*, hogy újból előről kellett kezdeni a munkát, még pedig szántás-vetés helyett megint csak irtó-kapával és csak több évi munka után láthatott csak nemrég napvilágot második »javított« kiadásban az egységes államvizsgáról szóló törvényjavaslat előadói tervezete.

Lesznek talán, a kik a miniszter e téren való akcióját túl lassúnak és túl óvatosnak találják és azt abból magyarázzák ki, hogy ő talán volt egyetemi tanársága tiszteletreméltó emlékeinek hatása alatt a kelleténél nagyobb tekintettel volt egykori kollégáinak ellenvetéseire, sőt abból, hogy ő ebben a végre is már túlérett kérdésben most már másodízben consulálja az ország szakköreit, még annak a gyanúnak is adnak helyt türelmetlen lelkükben, hogy: »wer lang fragt, gibst nicht gern!« de hát ezek, úgy látszik, figyelmen kívül hagyják, hogy a miniszteri akció — a Csáky-féle javaslaton túlmenve — a jogoktatási reform összes kérdéseit öleli fel, és hogy ily, ennyi vitális érdeket érintő kérdések megérlelése metódusának és idejének meghatározásában, a végre is egyedül felelős miniszter lehet csak illetékes és intencziói megítéléséhez is csakis az eredmény szolgáltatandja majd a biztos alapot.

A javaslatnak némely, főleg az alapvizsgákra vonatkozó részleteivel én sem értek egyet; sőt azt is concedálni lehet, hogy annak a javaslatnak a kidolgozásánál, a mely végre is a legüdvösebb javításokat célzó részeiben épen az egyetemi rendszer kinövéséi ellen van irányítva, legkevesebb befolyással szabadott volna bírni a végre még anyagilag is erősen érdekelt egyetemi jogtanároknak, a kiknek pedig a lábnyoma erősen felismerhető, persze hogy a javaslatnak épen azon részein, a melyek a reform teljes sikere szempontjából legerősebb kifogások alá esnek. A tisztelt tanár urak pedig ne vegyék rossz néven ezt a megjegyzésemet sem; hisz' már fönnebb több helyen is kijelentettem, hogy úgy az ő, mint politikai fegyvertársaik törekvéseit a meglévő biztosítására és a múltból minél többnek visszahódítására, ebben a mi oly szörnyen liberális aeránkban nemcsak természetesnek, hanem, elegendő erő is állván rendelkezésükre, jogosnak is tartom. Hát végre is a *főrendektől* várjuk mi liberálisok a *demokrácia* győzelemre juttatásában való buzgó

közreműködést?! No meg ugyebár a főpapok áldozatkészségétől is csak el lehet várni, hogy a polgári házasságért lelkesedjenek, javaik saecularisatióját pedig mielőbb önmaguk tűzzék ki napirendre? A mi pedig Papinianus és Törpe Dénes utódait és azok fegyvertársait az egyetemeken illeti, mivel adhatnának ők a Lamarck-Comte-Spencer-féle tanok iránti lelkesedésüknek nemesebb kifejezést mint azzal, ha ezen tanok diadalszekerének kerekei alá vetik magukat?!

Óh te isteniesen naiv »alkalmazkodó és kapaszkodó« liberalismus! egykori eszményeid magaslatáról hogy tudtál ennek a gonoszul kieszelt »juste milieu«-nek lejtőjén oly rohamosan alácsúszni, hogy a kultúrfrakkot és a munkáskabátot oly hamar megunva, sőt szegyeve, ma már megint csak a megszokott régi czifra inasliberiában érzed magad jól és urasági borraivalókból és bárgyú cselédhazugságokkal tengeted jobb sorsra méltó existenciádat! Főképen pedig ez a »liberális« Magyarország! No ez már igazán specialitás! Az egész művelt világon, a dolog természeténél fogva, a *társadalom* liberális és a *kormányok* conservatívek; nálunk ez is megfordítva áll! 67 óta minden kormány liberális (hisz' magas pozíciójukban ők láthatják és érezhetik legjobban a haladás igaz akadályait), a társadalom pedig éppen azon középrétegeiben, melyek máshol a liberális haladásnak derék hadát képezik, van telítve a munkamegvetésnek, cím- és rangkórságnak és a faj- és felekezeti gyűlöletnek haladásellenes hajlamaival. Ebben a »művelt« középosztályban az ő *óvatos* demokrataival és az ő *subaalatti* antiszemitaival, az emberek csakugyan részint azért demokraták, »mert mások nem lehetnek«, részint pedig csak addig liberálisok, a míg nevük, ha kell, vallásuk, származásuk, eddigi foglalkozásuk, szóval még a botokudoknál is tiszteletben tartott összes családi kötelek megtagadásának árán, — a nemesi oklevelet, udvari tanácsosságot, avagy az óhajtott tanszéket meg nem kapják (mert hát nálunk, a jogegyenlőség és vallásszabadság mintahazájában, még a tudományos állásoknak is rendszerint ez az ára; hogy pedig nemcsak politikai, hanem még *szaktudományi* állások betöltésénél is a jó szülőktől való származás és minél főrendűbb összeköttetések és befolyások mennyi mindent, sőt sokszor csaknem minden egyebet pótolnak, azt legjobban tapasztalják és fájlalják az illető miniszterek, a kik már hányszor, legutóbb az összeférhetlenségi törvényben is, hiába próbálkoztak a protekciótól elől elzárkózni!).

Hát még mit szóljunk erről a mi liberális képviselőházunkról, a mely, bár közelebbről nézve, inkább egy zártkörű úri vívóklubbnak mondható, mégis a törvényhozásban állítólag egyenjogú faktorképen való részesedés hamis színpadi hermelinjével drapírozva, lefelé souverain göggel tekint a »szavazó barmok«-ra, felfelé pedig porban hever a hatalom zsámolya előtt! Pedig tudnia kellene, hogy a míg őt a hatalom akármikor és akárhányszor »hazaküldheti«, addig odafenn az igazi urak házában néhány tuczt született törvényhozó egyszerű vétója, megappellálhatlanul, reparálhatlanul és tetszés szerinti időig meggátolhat, akadályozhat mindent, a mi iránt a korona-minisztérium és a »nép« képvisellete akár százszor is megegyeztek egymással, mert ezen »úri ház« küszöbén, *népképviselati* alkotmányunk szerint, a király ordinaria potestas-a is véget ér; onnét már csak az Úristenhez van felebezésnek helye, a kit azonban ezek a főrendek, mint a »jó erkölcsöknek és az istenfélelemnek« is kizárólagos bizományosai, szinte már ősidőktől fogva lefoglalták a maguk számára. És ezt nevezik nálunk népképviselati monarchiának, holott voltaképen sem népképviselati, sem monarchia, hanem olygarchia a neve és a mivolta is. És épen ezen u. n. népképviselati rendszer »anglomán«-jainak van legkevesebb joguk, ezen a nagy liberális hazugságon megütközni hisz épen az ő politikai katekizmusuk szerint dynastikus hűség, politikai bölcsesség, mérséklet, függetlenség, hagyományos szellem ápolása és más, ezekhez hasonló kiváló tulajdonságaik czimén foglalják el a főrendek helyeiket a közélet legmagyarabb areopágjában. Vajjon kiket illethet hát több joggal a legfőbb hatalom, mint őket? Az egyetemi jogi fakultások tanárai pedig neme szinte ilyen (rendszerint *igen magas* ajánlatok által is igazolt) kiváló tulajdonságaik folytán állanak oly rettenetesen magas színvonalon a jogakadémiák felett, habár azok tanárai különben hasonló kvalifikációval ugyanazt a kötelességkört töltik be, legalább is hasonló buzgósággal és eredménnyel, de egyharmad annyi fizetéssel és minden elismerés, sőt még vasúti kedvezmények nélkül is! Hogy ne volna hát igazolva ez a főrendi uralom, főleg egy oly »liberálist népképviselőházzal szemközt, mint a miénk, a melyben már az első demokrata képviselőnek láttára is, hogy hulltak le egyszerre a liberális álarcok és dőltek le a pártkorlátok; az első paraszt-képviselőnek megjelenésére pedig az összes úri keblekben hogy ébredt fel azonnal a régi parasztiszony és talált visszhangra a liberális lapok-

ban is a legdurvább parasztviccekben! és ez a liberális pártsajtó is «sic stantibus rebus» pártbilincsekbe verve tehet-e egyebet, minthogy pártérdekek és pártnagyágok kultuszának hymnuszaival, silány couloir élezek és tratsok megzenésítésével, no meg az urak sport-, párbaj-és más ily demokratikus mulatozásainak részletes regisztrálásával tölti meg, úgy hogy a nép igazi érdekeinek a védelme jóformán csak a törvényszéki és rendőri rovat riporterjeinek szellemeskedéseire, no meg a kishirdetések rovatára marad utalva. Hát micsoda kétségbe ejtő állapotok ezek, a mikor pl. még egy oly, meggyőződéses szerint, őszintén liberális és még hozzá ekkora szellemi és erkölcsi erejű államférfin is, mint Széll Kálmán, a ki nem rég a főrendiházban egy briliáns rögtönzésében a liberalizmusnak oly tökéletes és remekül megkoncipiált definícióját és apotheozisát adta, heteken, hónapokon sőt éveken át kénytelen — hozzá még a legtöbb esetben *milyen* — ellenfelekkel nem is annyira harcolni, mint védekezni anélkül, hogy a liberális haladás nagy kérdéseit lényegesen előbbre vihetne és a mikor oly férfiak, mint Széll, Wlassits, Fehérvary stb. régiméje alatt is csak oly vígan folyik az új nemesek, udvari tanácsosok és kamarások tömeges gyártása, mint az előtt, bár a miniszterelnök legújabb kijelentése szerint ezt maga sem helyesli; és a mikor továbbá a »Budapest-világváros« hóbortjának »liberális« czápái és praedicatumos Cecil Rhodes-ei is szándékosan ignorálván, hogy az igazi liberalizmus egyedül az »igazság, egyenlőség és szeretet« szentháromságának eszméi és a »tömeg« anyagi és szellemi fejlődésének reális alapjain épülhet csak fel, mégis a magyar imperializmus fanatikusainak felhasználásával ebben a »ragyogó« Budapestben szinte egy olyan *közgazdasági főrendiházat* alkottak maguknak, melynek a vidék véréből való agyon táplálása céljából ez a nyomorult ország évtizedeken át valósággal a régi proconsuli gazdálkodásra emlékeztető kontribuczió alá van helyezve, oly annyira, hogy pl. Budapest még a nyolczadik hídját is meg fogja kapni (zörög is már a haraszt — Óbudán!) a mikor a baja-bátaszéki hidat még mindig csak tanulmányozni fogják, a »szék és főváros«-nak pedig csak egy-két mulató helyére is több költetik az ország pénzéből, mint a vidék összes magasabb kultúr-szükségleteire.

Ha pedig mindez így van, akkor mi jogon jajgatnak ennek a mi »durch des Gedankens-Blässe« annyira »angekränkelt« sápadt liberalizmusunknak épen a nagy bérlői oly éktelenül

a felett, hogy ezeknek a gonosz főrendeknek, meg főpapoknak a vaskeze még mindig oly súlyosan nehezedik a nemzetnek légző szerveire, és hogy a budapesti egyetem hitbizományosai is makacsul ellene állanak minden reformnak, a mely végre is ősi jogaik, meg haszonvételeik csorbításával járna. Mindezeknek az uraknak végre is van múltjuk, és sajnos, jelenjük is, no meg igen sok *veszíteni valójuk* is van; hogy ne igyekeznének hát maguknak a jövőt is biztosítani? A magyar liberalizmusnak ellenben *csakis* jövője lehet; hű sáfárjai azonban címek és diplomák fejében, még ennek a jövőnek reményeit is árúba bocsájtják. Még megérjük, hogy ezt a rohamosan elzüllő liberalizmust a főrendek fogják a végelpusztulástól megmenteni, hogy — golyófogóul használhassák a szociáldemokrácia ellen. (Emlékezzünk csak a német »nemzeti liberálisok« sorsára, a kikkel Bismarck érdemük szerint bánt el).

Most pedig, hogy mindezek elmondásával könnyíttem magamon, nagyon keveset törődöm azzal, hogy ha netán a gyengébb felfogásúak a liberális táborból reakzionáriusnak, a reakzionáris táborból akár anarkistának is, mind a két táborból pedig egyetértőleg elkeseredett hazafinak fognak engem stigmatizálni. Nem vagyok én sem reakzionárius, sem anarkista, sem pedig elkeseredett hazafi, ellenkezőleg igen derült lelkületű, (mert önmagához soha hűtlenné nem lett) névre és vérre egyaránt tősgyökeres magyar professzor, a kinek, mint minden professzornak, megvan a maga bogara, az t. i. hogy nagyon *utálok a hazugságot*, még pedig minél hazafiasabb, szentebb és liberálisabb — annál jobban. Különbözik pedig rendíthetlen híve vagyok a *liberalizmusnak*, mint az Isten és a törvények előtti egyenlőség, a kultúrhaladás és az emberszeretet religiójának. Ezt igyekszem én megvédeni, nem is annyira a reakció, mint inkább a magyar pseudoliberalizmus hazugságai ellen. Annak szent nevében tiltakozom az ellen, hogy továbbra is liberális védjegy alatt csempésztessék be ide mindenféle reakzionárius dugárú. Végre is, ha ez az ország nem tud vagy nem akar liberális lenni, hát legyen továbbra is — de a maga igaz neve alatt — feudális, hisz Spanyolország, no meg Lengyelország példái mutatják, hogy liberalizmus nélkül csupán büszkeségből és henyélésből is még lehet existálni, persze hogy hogyan és meddig s az más kérdés.

A mindkétrendbeli »főurakat« pedig dehogyan támadom én; hisz' ha nem félténém ezt az országot, inkább még buzdítanám,

őket, hogy csak előre, mert tudom a históriából, hogy ily hatalmas és mélyen gyökerző szervezeteket nyílt támadással nem lehet megdönteni; a szertelenség excesszussainak korhasztó hatása alatt az önmegsemmisítés lassú halálával pusztulnak azok csak el, mint az őserdők szüette faóriásai.

Magyarországnak minden téren való elmaradottsága folytán mindazonáltal nagy lévén a veszély, hogy ezen erdei óriások még mindig hatalmas lombsátrainak árnyéka alatt a magyar kultúrának, amúgy is zsenge hajtásai annyira el fognak csenevésznedni, hogy majdan a romok alatt ezek is sírjukat fogják találni: hazafiságuknál fogva talán ezek a mi classes dirigeantes-aink maguk is már eljöttek láthatnák az időt annak megfontolására, vajjon kizárólagos uralmuk előnyei, melyeket talán még egy időre biztosíthatnak maguknak, felérnek-e azon veszélyekkel, a melyeknek kultúrellenes, retrograd-törekvéseik által ennek az országnak és annyi kitűnő tulajdonsággal megáldott népének még jövőjét is kockáztatják! Ha ez a szegény ország még ma, a XX. században is csak agrárország, akkor, főleg a visszafejlődésnek ma divatos útjain, mikor lesz és lehet-e egyáltalában belőle a szó igazi értelmében kultúrállam. Mert fájdalmasan be kell vallani, hogy minálunk még nagyon hidegen szeretnek és nagyon forrón gyűlölnék.

Végül pedig a budapesti jogi fakultáshoz van még néhány szóm. Ennek tisztelt tanárai (vagy talán csak néhányan) az egységes államvizsga elleni álláspontjukat azzal is indokolták, hogy a tanszabadság elvét — risum teneatis amici — nem szabad a felekezeti akadémiáknak kiszolgáltatni. No hát egy ennyire merész argumentum már igazán a jó ízlést is sérti. Hát a bagoly mondja a verébnek, hogy te nagyfejl Nem tudom, hogy a protestáns akadémiáktól is, avagy csak a két katolikus akadémiától féltik-e a tanszabadság Tancredjai ezt a szent elvet. A mi a pécsi püspöki joglyceumot illeti, ennek az intézetnek kebelében töltött közel 30 év tapasztalatai alapján kijelenthetem, hogy tudományos meggyőződésemm korlátozására soha még csak kísérlet sem tétett: az intézet legújabb szabályzatának 13. §-a világosan kijelenti, hogy »a tanárok a tantárgyak előadásainál meggyőződésüket szabadon követik«, ezen intézetek püspök, illetőleg érsek kegyurai a tudásnak és műveltségnek sokkal magasabb fokán álltak mindig és állanak a mostaniak is, hogy tisztában ne lennének úgy az iránt, hogy tudományos tanokat hatósági mértékhitelítésnek avagy hús- v. kenyér árlimitaczióknak alá

vetni nem lehet, mint aziránt is, hogy az *igazi* katholicizmusnak nincs mitől tartani az *igazi* tudománytól (bizonyítják ezt újabban is dr. Ehrhardt bécsi és Prohászka Ottokár esztergomi teológiai tanároknak remek művei) és teljes bizalommal vannak és lehetnek is tanáraik iránt abban a tekintetben, hogy ezek tanaikat meggyőződéseik teljes sértetlensége mellett, intézetük jellegével mindig összhangban tudják tartani. E tekintetben még csak arra a felette »*érdekes*« tényre akarok utalni, hogy míg a budapesti egyetemen az új sütetű »*nemzeti idea*« hamis lobogója alatt megindított akció a legerősebb visszhangra és utánzásra a kassai *állami* és a *pozsonyi* jogakadémián tehát épen ezen két jövendőbéli *egyetem-városban* (?) talált, addig a pécsi és az egri »*felekezeti*« akadémiákon (a protestánsokról nem is szólva) ezek ily irányú *becsempészés*t kísérletek még csak u. n. succés d'estime-et sem értek el; pedig hát ennek a két akadémiának a hallgatói is vannak legalább is olyan jó »*hazafiak* és *keresztények*« mint budapesti és kassai kollégáik! Sapienti sat!

Hogy tulajdonképeni témámtól egy kissé meszszebb kalandoztam el, sőt a politikai élet némely tilosaiba is behatoltam, ez azonkívül, hogy a kifejtettek egymással szoros összefüggésben állanak, legfőképen azért történt, mert erősen éreztem, hogy ezeket a dolgokat egyszer már valakinek ki kell mondani, ily hálátlan feladatra pedig ki lenne alkalmasabb, mint az ilyen magamféle tépett vitorlázatú, rövid járlatú parti hajó, a mely 30 évi szolgálat után amúgy is nemsokára *kimustrálás alá kerül*, a melyért tehát nem kár; és ez a rozoga hajó ím szívesen tette meg ezen utolsó útját is a jogi szakoktatás reformja érdekében, a mely ügyért eddig is minden alkalommal neki ment a falnak. Dewey amerikai admirális is egy ilyen a santiagoói öböl bejáratába sülyesztett hajóroncsnak köszönhette fényes győzelmét a spanyolok felett. Vajha a magam hajóroncsának jelen végleges »*alásülyesztésével*« én is hozzá járulhatnék ahhoz, hogy a mi közoktatásügyi főadmirálisunk az ő nagyszabású reformjavaslatával szinte fényes győzelmet vívjon ki a mi grand faculté-nk — »*spanyoljai*« felett.

Dr. Bors Emil.

SZEMLÉK.

Színházi szemle.

Pogány Gábor. (Dráma 4 felvonásban, utójátékkal. Írta: *Ferenczy Ferencz*. Először adta a *Nemzeti Színház* 1902 márczius 12-én).

Két út keresztezésén áll tétovázva báró Pogány Gábor. Egyik úton várja epedve, csábosan, egy szép, elmés és dúsgazdag polgárleány: Lindner Berta, a másikra, látszólag, nem csalogatja senki és semmi, de ha szemünket jobban megerőltetjük, egy félrehúzódt, magábavonult, ibolyaszerénységgel nyíló gyermek fantomját vesszük rajta észre: a család által felnevelt és szegény Pogány Annát, a ki felé Gábor szinte tudatlanul s ép azért ellenállhatlanul vonzódik. Berta útja aranyokkal kirakott, sima, szolid és kényelmes; kecsegtető kilátást nyújt a gondtalan létre, a pusztuló család másodvirágzására. Anna útja verejtékfacsaró, göröngyös és meredek lejtő, a melyen lehet ugyan felfelé is jutni, ha az utas küzdeni, dolgozni tud, de a melyről még könnyebb lecsúszni, a maga és szerettei végromlását okozni, ha ereje ernyed. Amarra tér Gábor, ha az ész embere; emerre, ha szíve sugallatát követi. De nincs ereje, hogy egyiken vagy másikon elszántan végigmenjen. Pusztuló faj dekadens embere, a kin csak máz a keménység; a ki látszólag egészen kikapcsolódott a múlt hagyományából, a nélkül, hogy alkalmazkodni tudna az új körülmények közt lefolyó létért való harc követeléseihöz. Akarata, cselekvése holtponton áll, a mikor kizökkenti a katasztrófa. A kis Anna belátván, hogy nem követelheti magának a nagy, a dicső, a tétlen főúri és művészetre hivatott Gábort, végkép el akar tűnni szemhatáráról: öngyilkos lesz. De nem tűnik el, sőt holtteste már most végkép eltorlaszolja a Bertához vezető utat. Gábor elindul a göröngyös és meredek lejtőn — fölfelé, de most már egyedül.

Az érdekházasság szüksége s a szerelmi frigy vágya ütközik tehát e drámában. Művészeti szempontból banális, elcsépelet konfliktus, s magában véve éppen nem dicsérné szerzőnk leleményét. De hízelgőbb bizonyítványt állít ki róla, hogy ép e közönséges történet fel-

építését s részletmunkáját sok finomsággal végezte, s otthonos ízléssel, mely ellen társadalmi milieurajzra törekvő, de nem ama társadalmi milieu légkörében felnőtt íróink oly sokat és oly könnyen vétének.

Hogy Ferenczy társadalmi képe, melyet a bárócsalád végromlásáról fest, egészében kissé felszínes, kissé kopott színű, az bizonyos, de ügyességére vall, hogy erre csak behatóbb gondolkozás után s csak a darab későbbi folyamán jövünk rá.

Az első felvonásban szép drámaírói készséggel vezet be a családba, s szellemes dialógjával sikerültén vetíti elénk a kép első körvonalait. Sajnos, hogy a körvonalak kitöltetlenek maradnak, s a vázlatból sem lesz több, mint vázlat, de persze drámában most már az expozíció után arra kell sietni, hogy történjék is valami. Történik. Gábor rászánja magát, hogy Bertát elveszi, s ezzel a roskatag kúriát, s az ezért élő-haló anyját s rokonait megmenti, egyszersmind pedig összeboronálja a kis Annát gazdag, de Vénus körül még esetlenül harczoló barátjával, Kovács Zoltánnal. Alig tette ezt, cselekedete nyomán kifakad szerelme, féltékenysége, dühe, a melylyel szét akarja tépni azt, a mit maga fűzött össze. Ez a forduló Ferenczy drámaírói képességét jó színben mutatja; ezen a ponton igazi drámai élet lüktet. Itt hat legjobban a tragikus irónia: Gáborról lehull a konvenczió burka, s a hideg, büszke, cinikus hőst vergődni, szenvedni, megtörni látjuk egy gyenge gyermek lánczán, a ki maga is vergődik boldogság és kétségbeesés közt rab-lelkével, míg megtörve lehanyatlak.

Egy tökéletes művész-író meglegednék e tiszta hatással, a mely erőt vesz minden romlatlan kedélyen, de Ferenczy még más eszközökkel is él, hogy a hatást fokozza. Egyszerre több érzékünket ostromolva akar érzésünkhöz férni, valóságos operai, jobbanmondva melodramai fogásokkal, a melyek kiművelt lelkeknek már visszatetszők.

Nem bízva erejében, támogatja cselekményét zenével. (Schubert „Gretchen am Spinnrad”-ját s a „Két lánya volt a falunak, két virága” című bús magyar népdalt hívja segítségül, megejteni a gyöngéd szíveket). Ezen kívül rávetíti jeleneteire a hold bágyadtan, tengerzölden besűrödő fényét. Ez most már csak elég romantikus, megható és könyfakasztó! Nem tévesztheti hatását, mint Feld papa görögtüze!

Ha az ellágyításnak ez eszközeit a szerző a romantikus és pseudorealistikus iskolától (Feuillet, Ohnet) tanulta el, nem tagadja meg teljesen a mystikus és symbolistikus modern irányhoz való vonzódását sem, a mit már első darabja, a „Rablélek” elárult. Itt is tesz kísérletet, de nagyon mellékesen, a symbolizálásra, a mikor Gábor és a család a gátépítést emlegetik. De ez csak sallang. Mi másképen, a cselekménnyel szervesen symbolizál Ibsen a „Népgyűlölő”-ben, a rozoga hajóval a „Társadalom támaszai”-ban, a „Vadkacsa”-val, stb.

Kiemelkedő része a darabnak a IV. felvonás, a csomó szétvá-
gása. A mód, a hogyan ez történik, ha talán nem is példakép nélkül

való, mindenesetre érdekes és lebilincselő. Gábor saját konfliktusát úgy adja elő a társaságnak, mint egy novellája kezdetét, a melyhez a megoldást nem tudja megtalálni. A társaság tagjai majd ezt, majd azt javasolják, végre agg és beteg anyja gyermeked kedélylyel elmondja, hogy egyszer olvasta, mint adta vissza egy leány szerelmesének hasonló helyzetben a szabadságát oly kép, hogy önként a halálba ment. Ez adja a katasztrófát, ez sugallja Annának végzetes elhatározását.

E fölvonásban kiérettük az igazi tragikus levegőt; láttuk a lát-szólag derült égbolton rohamosan összetornyosulni a viharfelhőket, a melyből a villám e családra lecsap. Észrevettük Ferenczy sejtető módszerének finomságait, s nem néztük értetlenül a katasztrófát, mint — volt alkalmunk megfigyelni — körülöttünk sokan. Ezek elbámulása, ha nem csalódunk, onnan eredt, hogy Ferenczy merész és veszedelmes játékot folytat a tragikus és komikus hanggal. Darabjában ez a kettő folyton váltakozik, a komoly és komor hangulatot szétfújja egy-egy komikus alak, egy-egy elmés mondás. A járatlanabb szemlélő ennek folytán megtéved, s készületlenül éri a tragikus vég.

De valljuk be, hogy ha minket nem is ért készületlenül, ránk sem hatott a katasztrófa teljesen meggyőző és parancsoló erővel akként, hogy ennek kikerülhetetlenül be kellett, s így kellett következnie. A jellemrajzban, a cselekmény indokolásában, szálai összpontosításában tapasztalható hézagoknak kell ezt betudnunk.

Ferenczy pszichológiájában bizony még nincs meg az erőnek teljessége; alakjaiból még hiányzik az élet teljes elevensége és színessége. Élet helyett sokszor csak mesterkedést látunk.

E hiányokon segített, ha nem is mindenben, az előadás. Gábor szerepe illik *Császár* egyéniségéhez. A számító, skeptikus és kosmopolita mágnás-író előkelő hidegséggel adta, de megtalálta az átmenetet a hevesebb érzelmekre, a szenvedélyre is. Csak akkor nem tetszett nekünk, mikor öt ujját arcza elé emelve, magyarázta kétségbeesetten Annának, hogy őt szereti. Így csak a matematika tanára magyaráz egy-egy tételt bakfejű tanítványának. Idegessége Bertával szemben, féltékenységének kitörései, kétségbeesésének zokogása, s problémájának izgatott elrecczitalása a IV. felvonásban már sikerültek voltak. Partnere: *Török* Irma csupa költészet volt. Gyöngédebben, átszellemltebben, érzelmesebben kidolgozva nem tudjuk Anna alakját elképzelni, mint a hogy ez a művésznő megteremtette. Alakítása méltán sorakozik megható *Hannele*-jéhez. *Bakost* Szidi finoman munkálta ki a gyöngé színi, elgyengült elméjű öreg bárónét, ha megjelenésében nem is volt eléggé előkelő. A többiek megfeleltek, kivéve *Mihályfit*. Ő az aranyos szívű és kedélyű, bár a női nem körül és az öltözködés titkaiban járatlan Kovács Zoltánból karrikaturát csinált, pedig ez csak Naturbursch. Kár az ilyen szerepelcsúsztatás. Dezsőt mindenesetre szívesebben láttuk volna e helyt.

Említsük meg még az utójáték esetét. A darab három első elő-

adásán a katasztrófa után még egy epilóg következett, a mely utóbb a szerző kívánságára elhagyatott. Könnyen levált, mint a gyík farka, jelül annak, hogy szükségtelenül bigyesztette a szerző darabjához, s nem szervesen illesztette bele. Ez vontatott menetben mutatja, hogy távozik Gábor az idegen kézre került fészkéből Amerikába, azzal a szándékkal, hogy többé felé sem néz hazájának. De az iskolás gyermekek eléneklik ablaka előtt a „Szózat”-ot és ő meghatva megfogadja, hogy ha jobb sorsot küzdött ki, hazajő.

Ez szintén olcsó hatásvadászat, s kevéssé igaz. Ha Gábort anynyira eltölti a keserűség, hogy szerettei sírhalmától, szerető nénjétől és embereitől, ősi fészkétől képes ridegen, örökre elfordulni, akkor a haza általánosabb és elvontabb fogalma vagy érzése sem tudja kosmopolita utilitarismusától eltéríteni. Ha ellenben benne gyökerezik a család, a szülőföld röge iránti szeretet, akkor nem szükséges azt fölébreszteni ilyen mesterséges módon. A „Szózat” nekünk is szent és megindító, de ép azért nem szeretjük, ha mindenféle profánáló szerepre használják.

Ferenczy úrnak az ilyen olcsó és mesterkélt eszközöktől óvakodnia kell, ha művészetében fejlődni akar. Hogy fog fejlődni és tisztulni: az iránt e tisztességes, bár a drámairodalomban mélyebb nyomot valószínűleg nem szántó munkájának nem egy részlete reményt nyújt.

Dr. Wildner Ödön.

Balatoni rege. (Regényes színjáték 4 felvonásban. Írta: *Herczeg Ferencz*. Zenéjét: *Kun László*. Bemutatta a *Vígyszínház* 1902.feb.28-án.)

Lehet, hogy a szerzőnek voltak motívumai, melyeket a darabjában ki akart fejezni. Lehet, hogy ő is annak látja Mátyás királyt, a kiről mi azt tudjuk, hogy fejedelem-ideál. Lehet, hogy meg akarta mutatni, miként kell Kinizsi Pál alakját egy vígjátéki mesébe szőni és hogy lehet a színpadra sellőket hozni s a nézőnek eszébe se jut: minek ide sellő? Mátyás király renaissance-király, alakja színekben, hangulatokban gazdag, udvarán tarkállik a legváltozatosabb alakok serege, köréje csoportosulnak, mert ő együtt tudja őket mind tartani. Mátyás nagy emberismerő: Kinizsi Pált ő teszi meg nemes-emberré, nagy úrrá, temesi bánt csinál belőle, de a nagy emberismerőt — íme a finom vígjátéki ötlet — rászedi egy asszony? nem, Sió, balatoni sellő. Az asszonynak csak Kinizsi Pál jut, a kit hipp-hopp megszeret, nem pedig a király, a kinek pedig nagyon tetszik Benigna asszony. A Balaton sellője már szerepelhetne, mint a szülőtáj szimbóluma, megvédi gyermekét, sőt szegényes csellel — minek nagyon bogozni a mesét, ha így, csekély fáradsággal is, négy felvonás lehet belőle, — megnyeri számára a játszmat. — A szerző Mátyás király a fakó fejedelem, Kinizsi Pálnak is csak a neve Kinizsi Pál. A sellők — de kár, hogy banalitás! a Szentivánéji álom tündéireire emlékeztetnek. A színlapon felsoroltak jönnek-mennek, s a néző ráér gondolkodni (ha nem röstelli a fáradságot), hogy miért is jön ez és megy most amaz. Ha regényes

színjáték is, azért lehetnének markáns jelenetei, lehetnének finom, poétikus momentumai, lehetnének jól kigondolt, csattanós felvonásvégei és maga a darab is végződhetnék ... Hogyan, a darab nem végződik? Nem, kérem, csak a szereplők mennek el s a függöny összecsapódik. A dialóg nem vitte a mesét, a jelenetek nem épülnek, nincsen egymásutánjuk, a regényes színjátéknak nincs kompozíciója és nincs technikája sem. De vannak hosszadalmas, vontatott jelenetei, színtelen dialógfoltjai, vannak itt-ott erőszakos tréfái, melyeken a közönség mulat s vannak itt-ott finom ötletei, melyeket a nagy közönség nem vesz észre. Egyik-másik alakja apró analógiája egy-egy klasszikus alaknak — például a várnagy és ... Falstaff. — Egyik-másik momentum egyáltalában nem illik a darabba — például a király „Serenissimus” jelenete, vagy pedig az árnyjáték s mindjárt mögötte a kápolna-tableau orgonakisérettel. — Minek a cukor, ha a pilula mégis csak keserűbb: ez a darab igen-igen gyöngé. És ha fölbukkan e kérdés: mi lett volna ezzel a darabbal, ha ismeretlen, kezdő ember műve? Nem marad soká talalós kérdésnek. Így hát nem is lehet arról elmélkedni, kell-e a mai publikumnak regényes színjáték — mert ez nem az. — A színészek közül *Pethes Imre* oldotta meg azt a problémát: hogy lehet egy szerepet úgy eljátszani, mintha az hibátlanul lenne megírva. Ő az a Kinizsi Pál volt, a ki vígjátékban szerepelhet, a hatalmas erejű férfi alakját bearanyozta igaz magyar kedélylyel, napsugaras humorral, közvetlen volt, őszinte és csodálatosan egyszerű. Nem hagyhatom megjegyzés nélkül, hogy még azok a bírálók is, a kik értenek színészethez, nem látták meg ennek a nagy művésznek kiváló kvalitásait. Bezzeg, ha külföldi színész lenne s itt vendégszerepelne — hogy meglátnánk legalább is mindent! Kár, hogy rajta van a bélyeg: made in Hungary. *Rónaszéky* mulatságos szájhős. *Csillag Teréznek* (Benigna) volt egy finom színpadi momentuma. *Varsányi Irén* (Sió) eltalálta a szerep hangját; kár, hogy egyhangú maradt. — *Kun László* zenéje bájos muzsika és gazdag hangulatokban; motívumai magyarosak, feldolgozásuk szellemes. Nagytehetségű zeneszerző és íme, értékét alig ismerik. — A rendezés a szokott sablon jólismert keretein belül hozta színre a darabot. Például a sellőknek ruhája — nem lehetett volna vízililiomok szirmaiból, leveleiből, hínárszövetből való? — ők lenge szövetet viselnek, s bár a vízből jönnek, az a ruhájukon nem látszik meg. Lehet a rendezésben is ötleteket megvalósítani. — A közönség a felvonások után egyre jobban csalódott; legjobban az első felvonás tetszett. — Egyik-másik napilap négy-öt nappal a premiere után is hint még négy-öt sorban művirágot a darab sírjára. Lehetséges-e: igazán hisznek a regényes színjáték sikerében? *Moly Tamás.*

Szalmaláng. Dramolette, írta: *T. Vízvári Mariska*. — Az erősebb. Parasztdráma, írta: *Géczy István*. — A házi orvos. Színmű, írta: *Hegedűs Gyula*. Bemutatta a *Vígszínház* 1902 márczius 11-én.

A dramolette meséjét mindnyájan ismerjük, még ha mindeddig — véletlenül — sehol sem olvastuk is. A szerző „szalmaláng”-nak nevezi az olyan szerelmet, a melyet az ő kicsiny darabjának kicsiny hőse a kicsiny hősnő iránt érzett, ideig-óráig. A dramolette dilettáns munka, kár volt előadni. — De azért a színészeket is, a szerzőt is nagyon megtapsolták; a színpadon egyszerre csak ott termett a sok virág és a közönség csakúgy hálálkodott, mintha egy igazán bájos, szellemes, poétikus művecskét kitűnő előadásban látott volna. — *Géczy István* — úgy gondolom — népballadát akart írni; jól is kezdte a meséjét, csak a fordulónál, ott borította fel. Nem az asszonyért küzdenek; azért mennek egymásnak, mert a „csábító” a férj felszólítására: birkózzunk itt a hídon, ni! Amelyikünk erősebb, az dobja le a másikat az ötven ölnyi mélységbe. Aki itt a hídon marad: azé az asszony! — szép csöndesen el akar kullogni. Lekiólt a férj a hídról: „Gyáva!” Ezt a legény már nem hagyja szó nélkül, felrohan a hídra és ott összezsapnak. Így marad ki a játékból az asszony. A darab első fele érdekes volt. De *Géczy* nem tud parasztot beszélteni. *Hegedűs Gyula* játszotta a férjet, *Haraszi Hermin* az asszonyt, mindketten közvetlen, igaz erővel. *Gót Sándornak* nem való a csábító legény szerepe, mert itt magyar parasztot kell ábrázolni, s ehhez ő nem tud. Ezt a darabot is megtapsolták, és hitták a szerzőt fáradhatatlanul. — *Hegedűs Gyula* színműve „A házi orvos” két felvonásos. Bizony, elég furcsa história. A mi az első felvonásban a színpad mögött történik — egy nő forró szenvedélyével elcsábít egy férfit (a darab „férjét”) — az a második felvonásban így módosítva játszódik le a színen: egy férfi — a házi orvos — szerelmi technikájával már-már elcsábít egy nőt (a darab „feleségét”). A házi orvost *Fenyvesi Emil* játszotta, kitűnően. Csakhogy a vidám hangulat kissé korán, már az első felvonás végén állott be, a mikor is a veszélyesen (persze párbajban) megsebesült férj szobájából kiset az orvos, ingujjban, hogy a beteghez szólítsa a haragvó hitvest. Ez a jókedv a második felvonásban egyre nagyobb lett s a *Folies Caprice*-ban felhangzó kaczagásra emlékeztetett; a legártatlanabb, legkevésbé találó hasonlatokat is harsogón megnevelte a jó publikum. *Pethes Imre* játszotta az akarata ellenére bűnbe esett férjet. Ezt a szerepet nem játszotta jól, nem volt könnyed, nem volt elegáns, nem illett a szalon milieujébe, szánalmas volt — ezt írták, mondták, hirdették róla. Gondoljunk egy kicsit, próbáljuk meg. A mikor ő a színpadra lép, a feleség kezében már ott a levél, a melyből megtud „mindent!” Persze, nekitámad a férjnek, a ki a hatalmas szóáradatra mást sem tud válaszolni: hallgass meg, bocsáss meg! Szánalmas alak ez a férj és *Pethes* ilyennek játszotta. Ide nem való a szalon-elegancia, a bonvivant-allure. Ő egy fiatal fér-

jet játszott, a kit ez a helyzet egy csöppet sem mulattat. Épp ez a szokatlan benne, hogy ő mindig a szerepet játsza, nem pedig egy konvencionális sablont, melyet gondolkodás nélkül is oly kényelmesen lehet megérteni. *Lenkei Hedvig* és *Szerémy Gizella* ebben a darabban is csak úgy játszottak, mint bármely más darabban. A szerző két babérkoszorút kapott. Az estnek erősen családi jellege volt, s az idegen, ha véletlenül kérdezték: no, hogy tetszik? elővigyázatosan, mint a meghívott vendég, hallgatta el a maga véleményét és megmaradt udvarias embernek.

Moly Taynas.

Kurucz Feja Dávid. (Színmű 4 felvonásban. Írta: *Fényes Samu*. Bemutatta a *Vígszínház* 1902. márcz. 15-én.)

Van ennek a darabnak egy nagy jelenete a második felvonásban, a mikor Tábori Örzse rabul ejti Feja Dávidot, a kassai főbíró. Ennek az egy szép jelenetnek is hiányzanak a finomabb tónusai, itt-ott mintha törültek volna belőle egy-egy átmenetet. De ez a jelenet mégis csak okos, tudatos íróember finom munkája. — A mi ezt megelőzi s a mi ezt követi, az mind régismert, avult színpadi kellék, nem pedig „a kor levegője”, „erőteljesen megrajzolt alakok”, a mit történelmi darabokban udvarias emberek észre tudnak venni. — A darab meséjét a szerző nagyon gyöngén gondolta ki; az első felvonás lármás, zavaros, tele van karénekkal, harci riadóval, lázadó tömegek zúgás-morgásával, — ebbe a hangáradatba fullad az a piczinyke ok, hogy miért nem mondja meg Gábor diák a főbírónak, még a második felvonásban sem: ez a nőszemély, a kit ti itt úgy híttok, hogy Ráskayné, senki más, mint Tábori Örzse. — És ezen fordul meg a darab. Van még benne néhány visszafelé-profécziálás, van benne egy-két versike; idillikus jelenet is van, melyet a szerző épenséggel nem tudott beállítani — a második felvonásbeli „galambjelenetet” értem —, van oly felvonásvég (a harmadik), a mely szinte rimánkodik: törüljete, mert én csak regénybe való vagyok; van még hirtelen haláleset is, a mikor a negyedik felvonásban a démendi golyó leszúrja Tábori Örsét. És van galambpósta, rejtékajtó, álöltözet — szóval, az a jól ismert színpadi rekvizitum, melyről azt szokták mondani — elég rosszul —: ez jellemzi a „romantikus” darabok technikáját.

Ez a jól ismert színpadi kellék meg van a dialógból is. Megint csak sopánkodnak a szegény haza sorsán, megint csak úgy akarják a közönséget meghatni, hogy rákoppintanak a régi sebre és ez persze fáj, és megint csak itt van az a jelenet, a mikor a halálra ítélt búcsúzik a családjától. — Bizony, ez sem a magyar történelmi színmű, melyet oly sokan szeretnének megírni.

Az előadás maga egyike volt a *Vígszínház* legrosszabb előadásainak. A rendezés feltűnően gyöngé, még hibáiban is sablonos volt. Néhány illusztrációt: az első felvonás elején a színpad tele van remegő, jajveszékélő asszonyokkal, a kik félelmökben, nagy izgatott-

ságukban egy zsoldár éneklésébe fognak. És most valamennyien a közönség felé fordulnak, a színpad elejére állanak és elég kifogástalan karéneket produkálnak. A mikor ezzel megvannak, végszóra tekint ki az ablakon az egyik asszony, hogy meglásson valamit, a mit hangos szóval mond el. Ha a felvonásban annyi minden történik a színpalak mögött, a mit a színpadon állók egyike-másika, az ablakon kinézve, mond el, akkor bizony gondolkodni kell a fölött: hogy lehetne ezt másképp megoldani. Ugyanez a karének-jelenet játszódik le a harmadik felvonás végén. A negyedik felvonásban például a színpadon egy őr sétál föl és alá, egy fél felvonáson át; ott előtte tárgyalnak olyan dolgokat, a miket annak az őrnek, nem hinném, hogy tudnia kellene. Ellenben a Caraffa udvarába csak úgy járnak be az emberek, — a járkáló őr már eltűnt — például a koldusruhába bújt Gábor diák, majd meg a főbíró húga; ha már az író nem tudott valószínű lenni, akkor a rendezőnek kell azon segíteni. Akarva se lehetne a harmadik felvonás tanácsülés-jelenetét rosszabbul színpadra hozni: a főszereplő a szín mélyén ül, hátul, messze a közönségtől, a kinek azután módjában van az egyes tanácsos urak jellemző alakításában gyönyörködni. Vagy a mikor a tanácsosok elődalognak, nem lehetett volna azt úgy rendezni, hogy a közönség azon ne kaczagjon? mert nem hiszem, hogy a szerző ezzel mulattatni akart. Legjobbak voltak azok a jelenetek, a melyeket két, legföljebb három személy játszott el. A mint többen voltak a színpadon, kész volt a zavar, a láрма, az összevisszaság. Ez lenne a mozgalmas, életteli, közvetlen színpadi kép?

Nézzük a szereplőket. A Vigszínház színpadján egyszerűen, közvetlenül, helyesen beszélnek. Kár, hogy ez nincs mindig így. Micsoda szavalást, ál-páthoszt hallatnak ebben a darabban a hölgyek és az urak! Ez lenne a történelmi darab stílje, mely a szigorú bírálónak annyira tetszik? Belső meggyőződésük a színészeknek e darabban nincs, azt, a mit el kell mondaniok, soha nem érezték: tehát kiabálnak, lármáznak, szavalnak, a sűgőlyük elé állanak és beledobják a mondanivalójukat a közönség közé — és lesz belőle kongó frázis. Csudálkozva hallom deklamálni azokat a színészeket, a kik a francia bohózatban oly egyszerűen tudnak beszélni. De meglehet, hogy igazuk van: mert a közönségnek tetszik ez a „stíl” és nem hiszi el a hőst annak, a ki nem szaval, nem rohan minduntalan az e czélra berendezett sűgőlyük elé, és nem mondja el a közönségnek azt, a mi voltaképen a színpadon levő másik szereplőnek szól.

Pethes Imre játszta a címszerepet — és nem a „hőst” — azzal a magyarossággal, mely a Vigszínház deszkáin ezideig az efajta szerepekben teljesen szokatlan. A közönségnek nem tetszett. És nem tetszett a bírálóknak sem. Volt valami különbség az ő játéka és a partnerei játéka között. Ez pedig abban állott: hogy ő mindvégig *átélte* azt, a mi Feja Dáviddal e darabban történik; a többiek meg hol hangosabban, hol halkabban szavalva, *eljátszották* a szerepeiket.

Hiába volt meg benne a meggyőződés, hiába tükröződött le az arczán a lelki momentumok egymásutánja, hiába csillogott a szemében az indulat, a fölháborodás, a férfi mély bánatának könnye, a megtisztultság nyugodt pillantása, hiába voltak a hangjának nagy modulációi, hiába beszédének végtelen egyszerűsége, megható igazsága, hiába a nagy művész következetes szerep-fölépítése — mindezzel versenyre kelt az első felvonásban a trombiták nélkülözhetetlen riadója, a tömeg „realisztikus” lármája, a másodikban néhány nyugtalan néző tüszkölése, köhögése, a kik, és ez érdekes, akkor árulták el jelenlétüket, a mikor Pethes Imre volt a színpadon. A közönség a második felvonásban mulatott azon, hogy a főbíró lábán a csizma piroslik, de elfelejtett tapsolni legalább akkor, a mikor ő a harmadik felvonásban az asztalra borul, megkövetvén a nemes tanácsot. Nagy küzdelmet folytat ez a nagy magyar színész a maga művészetéért. Ezen az estén nem állott azonban egészen egyedül, *Szerémy Zoltán* a negyedik felvonásban szerepel; udvari bolondot játszik. Megdöbbenően nagy volt e csöpp szerepében. Ő volt a végzet, a felvonás drámai momentumát ő csinálta meg, nem pedig az író. És most jó a tanulság: Szerémy, a kit a közönség is, a sajtó is szeret, nem tetszett. Egész egyszerűen nem tetszett. Alakítása művészi, előkelő, közvetlen, gazdag koncepczió volt — talán ezért nem tetszett. *Haraszthy Hermin* a Tábori Örzse szerepében sok érdekes, erős, szép momentumot talált. Kár, hogy nem építette föl a szerepét, hanem csak egyes jeleneteket játszott. A harmadik felvonásnak azt a momentumát, a mikor megfélemlíti a tanácsot, vést sejtető, démoni nyugalommal kell játszani, mert ő akkor kegyetlen hatalmának tudatában van. Ezzel kell hatni. Akkor aztán kitűnő a megrémült nő ordítása, a mikor a hóhér — milyen „hóhért” bocsátanak itt a színpadra!! — elcipeli, mert megvan az ellentét. *Varsányi Irén* már-már sablont csinál a talentumából. Szép volt az a momentuma, a mikor együtt mondja a verset a diákkal. *Gót Sándor*, a diák, végtelenül konvencionális volt: nem talált semmit, a mivel szerepét élénkíthette volna. Ő diákokot sem tud magyarnak játszani s ezen úgy segített, hogy sokat szavalt és előszeretettel állt a sügölyük elé. *Hunyadi Margit* az ál-páthosz egész skáláját mutatta be. *Nógrádi Jolán* nagyon nehéz szerepével egyáltalában nem tudott mit kezdeni, így tehát mondanivalóját ó is elpathetizálta. *Fenyvesi Emil* Caraffát a német karakter-darsteller-ek modorában mutatta be. Közül áll *Hegedűs Gyula*. Sokkal inkább művész, semhogy mindenét föláldozza a konvencionak, de sokkal jobban szereti a közönséget, semhogy ujjat húzna vele a tiszta művészet kedvéért.

Az est azért volt tanulságos, mert megmutatta, hogy mennyire tetszik a konvencionális, ez esetben hazug „mache” és hogy vész el az őszinte, igaz, közvetlen művészet.

Moly Tamás.

Nevelés és oktatás.

Katholikus egyetemek. Azon számos kísérlet között, a melylyel az ultramontanizmus megkísérli szellemi visszamaradását megszüntetni, gyakran szerepel újabban a katolikus egyetemek felállításának terve is. Ily katolikus egyetemek felállítása az ultramontanizmus azon törekvéseire vezethető vissza, hogy azok, kik az ultramontán világnézletet vallják, minden nem ultramontán szellemtől, különösen pedig az úgynevezett modern szellemtől megóvassanak, mert így maradnak leghívebbek világnézletükhöz. Nem érdektelen szemügyre venni a létező katolikus egyetemeket. *Franciaországban* öt katolikus egyetem van (Lille, Angers, Lyon, Poitiers és Toulouse városokban), a melyek azonban a tudományos törekvések terén nem beszélhetnek sokat magukról; ezekhez járul a párisi Institut catholique, melynek rectora, Msgr. d'Halst, pár évvel ezelőtt a biblia-magyarázat terén vallott túlságosan szabad nézetei miatt kénytelen volt nyugdíjba menni. *Belgiumban* Löwen városában találunk katolikus egyetemet, mely XIII. Leo pápa különös kegyének örvend. A pápa ez intézet tanárait ismételtlen kitüntésekben részesítette, maga is több tanszékot szervezett és kijelentette, hogy Aquinoi Szent Tamás tanai a leghívebben ez intézetben őriztetnek. *Svájcban* Freiburg városa dicsekedhetik katolikus egyetemmel. Ennek theologiai fakultását s részben a bölcsészeti kart is, a pápa a dominikánusokra bízta, kik oly egyoldalú és túlzó szellemben működtek, mely több, különben őszintén ultramontán professzornak valóságos exodusát idézte elő. *Az Észak-amerikai Egyesült-Államokban* 1889-ben Washingtonban alakult ugyancsak a pápa kezdeményezésére katolikus egyetem, melynek azonban a múlt tanévben csak 177 hallgatója volt és a melynek fejlődését meggátolják a katolikus vallás hívei közt dúló, az ú. n. „americanismus”-sal összefüggő beharcsok. *Canadában* az ottawai collegiumot a pápa 1889-ben teljes katolikus egyetem rangjával ruházta fel. *Spanyolországban* a múlt évben indult meg agitáció egy „a világi felügyelettől független” katolikus egyetem létesítése érdekében; sikerre azonban nem vezetett. *Az írországi* katolikusok is hiába küzdenek rég óta egy katolikus egyetem felállításáért. *Ausztriában* tudvalevőleg Salzburg városa van kiszemelve arra, hogy katolikus egyetemet kapjon, s ez intézet érdekében nyolcz egyházmegye katolikus híveit évek óta formászerint megadóztatják. *Magyarországon* végül a pécsi püspökségben léteznek nagy alapok, melyek egy katolikus egyetem felállítását lehetővé tennék. Hogy milyen az az ultramontán tudomány, a melyet ezeken az egyetemeken előadnak, arra vonatkozólag két idézet elég jó világot vet. Egy francia ultramontán „tudós”, Desjardius, ezt írja: „Az egyháznak természetesen souverain joga a tudomány fejlődését meggátolni, ha azt hiszi, hogy ez a fejlődés a pillanatnyi viszonyok között a hit sokkal magasabb érdekeire nézve veszélyessé válhatnék.” Egy német katolikus tudós pedig, Reinerding, arra az ellenvetésre, hogy a katolikus tudomány nem is tudomány, azzal válaszol, hogy a kár nem oly nagy, mert hisz a lelki üdv, — a mint ezt minden gyermek katekismusából tudja, — többet ér az egész világnál s ezért többet a tudománynál is.

Iskola és pszichiatria. Az utolsó német iskolaegészségügyi kongresszus egyik ülésén *Flechsigt* lipcsei professzor érdekes dolgokat mondott el több fontos szempontról, melyeket a pedagógiának az agy

fejlődésmenetéből kifolyólag a nevelésnél tekintetbe kell venniök. Hogy elkerültsék a gyermek agyának kifárasztása, mely tisztán mechanikai úton, az anyagcsere termékeinek a szürke agykérgen való lerakódása útján jön létre, első sorban azt a követelést kell felállítani, hogy az iskola a gyermekek szellemének harmonikus fejlesztésére törekedjék. Az újabb physiologusok nem vallják már azt a nézetet, hogy minden szellemi tevékenység az agyat a maga egészében erőlteti meg, hogy tehát minden szellemi tevékenység az agy minden részét kifárasztja, hanem azon állásponton vannak, hogy az egyes tevékenységek az agy különböző részeit erőltetik meg. Így például tény, hogy a beszédet csak az agy balfele közvetíti. Ugyanitt székel a szómémoria, a számtani tudás és a zenei érzék is. Ehhez járul aztán, hogy az emberek főleg a jobb kezüket használják, mi szintén az agy balfelében levő akarat-centrumot erőlteti meg. Mindez okoknál fogva az agy ezen fele erősen túl van terhelve. Ha azonban a szókhöz, számokhoz, hangokhoz képzeletbeli működés is járul, az agy jobbik fele is működésbe jön, s ha ez kellő mértékben történik, el lesz kerülve a túlterheletés. Ez megtörténhetik azáltal, hogy ha a mechanikai munkára, kézügyességre, játékokra, tornára, sétálásra stb. kellő súly fektetik. Újabban több tudós még tovább megy és az ember minden érzéki szervének külön agyrészt jelöl ki, természetesen nem abban a formában, a mint ezt a régi phrenologusok tették. Ezek szerint az egyes érzékeknek és az egyes memóriáknak külön központjaik volnának, mi a könyv nélkül tanuláznál igen fontos. Ezen beosztásnak azonban mindig meg van adva a maga határa azáltal, hogy az érzékhez a figyelem is járul. Ez akaratbeli tulajdonság is kiegyenlítőleg hat a különféle központok közt. Ez fárad ki leghamarabb és legkönnyebben. Ezenfelül súlyt kell fektetni a gyermek érzelmi világának fejlesztésére, mert e nélkül nem képzelhető valódi akarat. Ez útmutatások nagy mértékben figyelmet érdemelnek, bár — mint Flechsig kiemeli — positiv bizonyítékot a mai iskoláknak a gyermek szellemére gyakorolt káros hatására nem lehet találni, sőt számos mérés arra az eredményre vezetett, hogy az agy aggasztó megterhelése az iskolában ez idő szerint nem áll elő.

KORTÖRTÉNETI SZEMLE.

A magyar közéletben Tisza Kálmán halálán kívül, mely egy egész országot borított gyászba, főleg az a két miniszterválság keltett érdeklődést, mely márczius folyamán lejátszódott. Az egyiknek a kereskedelmi minisztérium, a másikkal a honvédelmi minisztérium volt színhelye. Az egyik csakugyan miniszterváltozást hozott, a másikat sikerült békésen megoldani. Az egyik nagy mértékben politikai természetű okokra vezethető vissza, a másik személyes rugókban bírja magyarázatát. Különbözik pedig a két válság szoros összefüggésben áll egymással és élénk világot vet a mai politikai helyzetre.

Hegedüs Sándor volt kereskedelemügyi miniszter tulajdonképpen a Széll-kabinet kormányralépte óta uralkodó viszonyok áldozata lett. Tárczáját olyankor vállalta el, a mikor a kereskedelmi és ipari érdekekre a legkedvezőtlenebb idők jártak, a mikor az agrárius áramlat először kerekedett hatalmasan felül, és a mikor a gazdák kiadták azt a jelszót, hogy a mezőgazdaságot kárpótolni kell azért, a miért eddig állítólag egyoldalúan istápolták az ipar és kereskedelem érdekeit. Ez az áramlat minden kereskedelmi miniszternek működését teljesen megbénította volna, és megbénította Hegedüs Sándor működését is, bár alig akad valaki, ki e férfiúnak jóakarátát, tudását és kitűnő szándékait kétségbe vonhatná. Legjobb javaslatát is kénytelen volt az asztalfiókban hevertetni s csak az olyan javaslatok keresztülvitelére vállalkozhatott, a melyek színleg vagy tényleg a kereskedelmi érdekek csorbulását vonták maguk után, mint pl. a megrendelések gyűjtéséről szóló törvényjavaslat. Ki csodálkozhatnék ily körülmények közt azon, hogy Hegedüs csakhamar teljesen elveszítette a bizalmat a kereskedők és iparosok körében, kiknek érdekeit a kereskedelemügyi miniszternek meg kell óvni. Mikor aztán Hegedüs szükségét látta annak, hogy politikájáért az ipar és kereskedelem képviselői előtt mintegy exkuzálja magát azzal, hogy az ipar- és kereskedelemmel ellenséges áramlatokra utalt, viszont a gazdák képviselői zúgolódtak és elégedetlenkedtek.

Ehhez járult, hogy Hegedűsnek a szabadelvűpárthoz való viszonya is megromlott, a mikor a múlt év nyarán egy ellenzéki képviselő beszűgésai következtében arra ragadtatta magát, hogy saját pártjának egy részét minden alapos ok nélkül rágalmozással vádolja. De talán mindezek okok összevéve sem idézték volna elő Hegedűs Sándor távozását, ha nem merült volna fel annak szüksége, hogy a kabinet magát a volt nemzetipárt egy tagjával kiegészítse. A belügyi tárczát, mely e célra rendelkezésre állt volna, Széll Kálmán nem akarta kiengedni a kezéből, talán azért, mert ezt az eminenter politikai jellegű tárczát nem szeretne volna a volt nemzetipárt egy tagjára bízni, talán azért, mert becsúgyát helyezi abba, hogy a nagy közigazgatási reform keresztülvitele az ő nevével legyen összekötve, és talán azért is, mert *ad personam* nem igen bízott Horánszky Nándor képességeiben, ki valamely miniszterség betöltésével egyedül jöhetett számításba, tekintve azokat az igen fontos feladatokat, a melyek a belügyminiszterre ez idő szerint várnak. Egy 63 éves öreg ember utóvégre is nehezen tanul bele egy számára merőben új ügykörbe. Így tehát menesztették Hegedűst, kinek állása az előadott okoknál fogva úgyis meg volt ingatva, és kinevezték helyette Horánszky Nándort, a volt nemzetipárt elnökét, ki eddig főleg néhány igen epés pénzügyi kritikát tartalmazó beszédjével keltett feltűnést. Igaz, hogy a kereskedelmi tárcza ügyköre is új számára, és igaz, hogy e tárcza körében is fontos feladatok várnak megoldásra — hisz a kereskedelmi szerződések megújításának ideje mindinkább közeledik, de a mi az első ellenvetést illeti, azért van ott a minisztérium hivatalnokserege, hogy a miniszterek hiányzó szakképzettségét pótolja, a mi pedig a kereskedelmi szerződéseket illeti, Széll Kálmán elég munkabíró ember ahhoz, hogy az ezek megkötésére irányuló tárgyalásokat is magára vállalhassa. Ha képesnek érzi magát még ezeket az ügyeket is vezetni, az ország nyugalommal nézhet e tárgyalások elé, mert Széll meg fogja védeni érdekeit. Horánszky különben már beszédet is mondott a Házban tárczája ügyeiről. Csak két hete volt miniszter, és azért korai volna ezen beszédéből működésére előre következtetéseket vonni. Csak konstatáljuk, hogy ez a beszéd bizony eszmeszegény volt és ha abból az egyéni súlyból, melylyel Horánszky bírt, talán nem is vont el semmit, bizonynyal nem is növelte azt.

Horánszky kinevezése nem keltett nagyobb hullámokat, — hisz mindenki el volt reá készülve, mióta a fúzió megtörtént, — csak egy ember vont a belőle a következményeket, s ez Fejérváry Géza báró volt, a honvédelmi miniszter. Az okok, melyek Fejérváryt arra bírták, hogy Horánszky kinevezetésére lemondással feleljen, tisztán személyes természetűek voltak. Fejérváry annak idején épen a volt nemzetipárt részéről igen kemény megtámadásoknak volt kitéve és a nemzetipárt lapjai egyidőben nagy kedvteléssel vonták a nyilvánosság elé egészen intim természetű családi ügyeit is. Fejérváry azóta ugyan békét kötött a nemzetipárttal, de a béke inkább csak színleges volt,

— szíve mélyén Fejérváry megőrizte a támadások emlékét, most pedig egyenes, férfias jellemével összeférhetlennek tartotta, hogy azoknak egyikével vállaljon solidaritást, kik egykor becsületében gázoltak. Katona létére azonban meghajolt a király akarata előtt, ki azon határozott óhajának adott kifejezést, hogy a honvédelmi minisztériumban változás ne álljon be és Fejérváryt egy igen kitüntetető kéziratban szólította fel, hogy maradjon meg állásában. A válság ezzel véget ért, természetes azonban, hogy az ily megoldás, mely nem az egyenlenség okait távolította el, hanem csak az egyenlenségeknek királyi parancsszóra történt félretételéből állt, bőségesen alkalmat szolgáltatott az ellenzéknek arra, hogy a kabinetben létező dissonanciákról beszéljen.

A külföldi események között a német császár fivérének, Henrik herczegnek az észak-amerikai Egyesült-Államokban tett látogatása keltette a legnagyobb figyelmet. A herczeg a demokratikus Amerikában oly lelkes fogadtatásra talált, a milyenben eddig tán csak Lafayette-et részesítette sok évtizeddel ezelőtt. Az utazásnak nem volt hivatalos jellege, de ez nem zárja ki, hogy politikai következményei ne legyenek. Sok nagy nemzetközi alakulat ily udvariassági tényeknek köszönheti létrejöttét. Egyelőre kétségtelen, hogy a látogatás a két hatalmat közelebb hozta egymáshoz.

Franciaországban egy szocialista-kongresszus foglalkozott azzal az igen érdekes kérdéssel, hogy a szociáldemokrácia megengedheti-e egy hívének azt, hogy polgári kabinetben tárczát vállaljon. Ez a kérdés, melyet Millerand szocialista képviselőnek a Waldeck-Rousseau-féle kabinetbe való belépése vetett fel, tudvalevőleg már 2 évvel ezelőtt mint Eris almája szerepelt a francia szociáldemokraták körében és nagyon érdekes, különösen ha összefüggésében szemléljük azokkal a mozgalmakkal, melyek a szociáldemokráciát másutt is opportunistikusabb mederbe akarják terelni. Az 1900. évi kongresszuson a *guesdisták*¹ szakadtak el a több szocialista csoporttól, példájukat követték tavaly a *blanquisták* Vaillant vezérlete alatt s pár héttel ezelőtt az *allemanisták* is. A szociálistapártok jobbszárnya, melynek Jaures, Viviani, Rouanet és Millerand adják meg jellegét, egyedül maradt és „francia szocialista párt” neve alatt önállóan szervezkedett, szemben „a forradalmi szocialisták uniójával.” Az egyes csoportok közötti súrlódásokra mindig kivált két kérdés adott alkalmat, a szervezet kérdése és az elvi kérdés. A radikálisabb elemek az első kérdésben azt az álláspontot foglalták el, hogy minden szociáldemokratát feltétlenül alá kell rendelni mindenben az egész párt, illetve a pártkongresszuson választott pártbizottság akarata alá, a második kérdésben pedig azt vitatták, hogy a szociáldemokrácia

¹ L. a francia szociáldemokrata pártokra vonatkozólag a „Modern Franciaország” cz. tanulmányt. Huszadik Század, I. 436. old.

csak egy úton valósíthatja meg elveit, t. i. a forradalom útján. A mérsékelték mostani kongresszusukon, melyet Toursban tartottak meg, ezzel szemben saját szervezetükben felosztották a pártbizottságot, mely minden párbaj felett felügyeletet gyakorolt és egy egyszerű igazgató választmányjal helyettesítették, úgy hogy a párttagok ezentúl nem az egyik pártnak, hanem csak választóiknak lesznek felelősök. Ily úton sikerült, Millerandnak a párt által való excommunicatióját lehetetlenné tenni és Millerand miniszter maradhat, ha választói beleegyezésüket adják hozzá. A szocialdemokracziának a forradalomhoz való viszonyát a mérsékelt szocialisták igen ügyes dialektikával magyarázták meg. A program e tekintetben úgy keresi a megoldást, hogy a forradalmat nem elvként, de históriai fogalomként fogja fel. „Senki sem tudhatja” — azt mondja a program — „hogyan fog eltöröltetni a kapitalisztikus szolgaság. A lényeg csak az, hogy a proletariátus mindig készen álljon az erős és hatékony akcióra. Veszedelmes volna, a forradalmi eseményeknek hypothesist kiküszöbölni, hisz forradalom keletkezhetik pusztán ellentállásból vagy a privilegizált osztály bűnös támadása miatt is.” A mi a tulajdonképeni Millerand-kérdést illeti, a kongresszus kijelentette, hogy a legközelebbi törvényhozási időszaktól kezdve, egy szocialista sem léphet a minisztériumba, míg a pártkongresszus másként nem határozott. Hogy ez után Millerand, kinek már nem kell kabinetbe *belépnie*, mert hisz *benne* van, a választások után is maradhat-e miniszter, az értelmezés dolga.

Spanyolországban miniszterválság támadt állítólag azért, mert kormány és többség közt egy bankszervezeti kérdésben nézeteltérések merültek fel, tényleg azonban azért, mert az egyházi kongregációk kérdésében ellentétek merültek fel a kormány és tagjai és az udvar közt. A válságot meg lehetett oldani clericalis és meg lehetett oldani liberális szellemben, örvendetes dolog, hogy liberális elintézést nyert oly formán, hogy Sagasta megmaradt miniszterelnöknek és kabinetjét a demokracia elemekből csak kiegészítette. — *Oroszországban* ismét diákzavargások voltak, melyeken feltűnően sok munkás vett részt; *Belgiumban* az általános és egyenlő választói jog kérdése vezetett eddig még befejezetlen parlamenti harczokhoz; *Bulgáriában* a legelső „szabad választások” teljesen szétforgácsolták a parlamenti pártokat, úgy hogy a kormánynak többsége is alig lesz; *Anglia* egyik hadvezére Methuen lord Délafrikában a még mindig befejezetlen boer guerillaháborúban szenvedett érzékeny vereséget; sőt sebesülten fogságba is esett; végül *Szerbia* egy nevetséges kis pucs-nak színhelye volt, melyről nem tudni, komoly-e vagy csak a kormány rendezte a Karagyoryevicsek ügyének kompromitálására. Ezekkel a kérdésekkel elegendő lesz akkor foglalkoznunk, ha egyikük netán komolyabb következményekkel járna.

Budapest, márczius 24.

gg.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

A Társadalomtudományi Társaság február hó 27-én teljes ülést tartott, melyen *dr. Horvát Lipót* tartott szabad előadást „*A szabadakarat és a modern bűnügyi iskolák*” címen.

Dr. Horvát Lipót előadja, hogy az érvényben lévő büntető törvények filozófiai magyarázatát az úgynevezett klasszikus büntető iskolák adják. Ezen iskolák a felelősségrevonást az erkölcsi beszámítás, a büntetés alapját és célját pedig a megtorló igazság, vagy jogi megtorlás elméletével magyarázzák. Ezen két elmélet, a melyeket főként Kant fejtett ki, azon alapszik, hogy az egyén a megerőltetés egy bizonyos kellemetlen érzésével mindig mást akarhatott és cselekedhetett volna, mint a mit tényleg akart és cselekedett; ha tehát ezt elmulasztotta, az ő hibája, hogy olyasmint akart, illetve cselekedett, a mit a törvény bűncselekménynek tekint és így megérdemli, hogy ugyanolyan rossz érje, mint a milyen kellemetlen megerőltetési érzettől vonakodott.

Ezen tanok, a mint látjuk, azon alapszanak, hogy az egyén akaratának van egy bizonyos választási képessége és hogy az ellenkezőjét is akarhatta volna annak, a mit akart. *Mert* nem akarta az ellenkezőjét, *azért* tehet ő arról, a mit akart és a mit cselekedett és azért megérdemli a büntetést. A mint a szabadakarat létezését tagadásba vesszük, ez az egész filozófiai rendszer, a mely ezen elven, illetve tanokon nyugszik, megdől.

Dr. Horvát előadásának tárgyává tehát két kérdést tesz. Az egyik az, hogy van-e szabadakarat, vagy nincs? A másik az, hogy ha a szabadakarat létezését tagadnók, vajjon megdőlné-e ezzel a büntető igazságszolgáltatás?

A mi a szabadakarat kérdését illeti, dr. Horvát első sorban a különböző indeterminisztikus iskolákat ismerteti. A Kant előtti determinisztikus iskolák azt hirdették, hogy az egyénre a természetnek semmiféle törvényszerűsége ki nem hat. Kant megdöntötte ezen tant, a mennyiben azt állította, hogy az egyénben megkülönböztetendő az érzéki lény, a phaenomenon, a szellemi lénytől, a noumenontól. A phaenomenonra kihatnak a természet törvényei, a noumenonra azonban nem és minthogy az akarat képződése az ember szellemiségéhez tartozik, az egyén, ha külső ok nélkül semmit sem tesz ugyan, mégis képes akaratával, a mely törvényeknek nincs alávetve, a ható okkal szemben más irányú okozatot, ellenkező akaratot produkálni.

Még egy indeterminisztikus iskola létezik és ez a relatív indeterministák iskolája, melynek hívei Fouillé, Siciliani, Prins és nálunk Fayer. és a mely iskola az akaratot nem egészen, csak relatíve szabadnak képzeli.

Ezután áttér dr. Horvát a determinisztikus iskolák álláspontjainak ismertetésére. A fizikai determinizmus hívei (Quételet és Lombroso) azt állítják, hogy az egyén akarata ép oly törvényszerű, mint a természet minden más jelensége, sőt, hogy az egyén akaratában bizonyos necessitás érvényesül. A mint a fizikában a hőmérsék emelkedésével a testek térfogata okvetlenül kiterjed, égy vannak bizonyos okok, a melyek feltétlenül bűncelekményt létesítenek és ezen okokkal szemben az egyénnek nincs meg az a választási képessége, hogy mást akarhasson, hanem feltétlenül az illető ok értelmében fog akarni.

A haladottabb deterministák nem fogadják el ezt a tant, hanem azt állítják, hogy a ható okra az egyénben különféle más motiváló hatások élednek fel és ezen motiváló hatásoknak az eredeti ható okkal szemben, vagy mellette való érvényesülése, illetve ezen összes határoknak az eredője hozza létre az akaratot, a mely tehát esetleg nem fog necessitariter az eredetileg ható oknak megfelelni. Ez az iskola a determinizmus lényegét a kausalitás formai kötöttségében találja.

Dr. Horvát utal arra, hogy az indeterminizmus és különösen a fizikai determinizmus mindenkor, mint kiegyenlíthetetlen ellentétek szerepeltek. Dr. Horvát vállalkozik arra, hogy kimutassa, hogy ez a két iskola tulajdonképpen nem ellentétes, hanem ugyanazon álláspontnak a két véglete.

Utal arra, hogy az indeterministák azért nem fogadják el a determinizmust, mert az a kérdés, hogy vájjon az egyén akarata tényleg kötött-e, vagy nem, metafizikai kérdés és így értelmünk körét meghaladván, annak vitatásába bocsájtkozni nem akarnak. Ők arra utalnak, hogy öntudatuk mutatja azt, hogy igenis van szabad akarat. Eddig azzal czáfolták meg ezen álláspontot, hogy utaltak arra, hogy ez az öntudat, ez a subjectiv argumentum, tévedés, optikai csalódás, mert az egyén csak azt hiszi az akaratelhatározás előtt, vagy után, hogy ő másképp is akarhatott volna, valójában azonban ugyanazon feltételek és körülmények között csak egy és ugyanazon akaratelhatározásra juthatott. Dr. Horvát az indeterminizmus megczáfolására nem ezt a módot választja, hanem a következőkben magának az indeterminizmusnak az alapján akarja annak tévességét kimutatni.

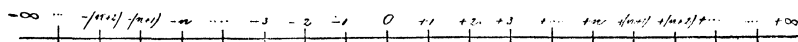
Az indeterministák, a fentiek szerint, a látszatból indulnak ki, öntudatukra hivatkoznak. Ámde ha igaz is az, hogy vannak egyének, a kik magukat látszólag megerőltetve, leküzdik a bűncelekmény elkövetésére irányuló indító okot, hogy vannak egyének, a kik a viharokkal daczolnak, másrésről azt is el kell ismerni, hogy nem mindenki képes erre. Dr. Horvát ismerteti Ferri egy fejtegetését, a mely szerint ha a legmegrögzöttebb gonosztevőket vizsgáljuk, azt találjuk, hogy azoknak épen a tehetetlenségnek az öntudata van meg. Azok egyre azt hangoztatják, hogy ők képtelenek ellentállni a ható oknak. Ezek tehát azok, a kikre Quételet és Lombroso a fizikai determinizmus elméletét alapították.

Az eddigiekből két eredményre jutottunk. Az egyik, hogy ha a látszatot, ha az öntudatot fogadjuk el vizsgálódásunk alapjának, akkor el kell ismernünk, hogy a mint argumentum ez a látszólagos szabad akaratra, akként argumentum ez a fizikai determinizmusra is. De mindkét esetben az eredmény csak részben fog helyes lenni, mert nem minden emberben van meg egyformán az a képesség, hogy magát megerőltetve, viharokkal daczoljon, vagy hogy fordítva, a bűntevésre irányuló okkal szemben tehetetlen legyen. Ez csak két véglet, a mely

között kell, hogy átmenetek legyenek. Nyilvánvaló tehát, hogy az indeterminizmus és a fizikai determinizmus nem két ellentétes fogalom, hanem mind a kettő a látszaton alapuló tanoknak két véglete.

A másik eredmény, a mire a fentiek után jutunk, az, hogy tulajdonképpen a szabad akaratot, illetve az ellenkezőjét ez a két végletes iskola az ember karakterére alapítja, karakter alatt értvén az egyén szervezetének, idegrendszerének és értelmiségének a lényegét. Ez a lényeg különböző lehet és a szerint, a mint oly irányban érvényesül, hogy a büntetésre indító okoknak nem kedvez, mert a nevelés, az éghajlati viszonyok és más feltételek révén az egyént alkalmassá teszik arra, hogy embertársaival együtt működve, az együttműködés folytán előállók súrlódások elől kitérjen, szabad akaratú egyénnek tartják. Míg ha karaktere, illetve egyéni sajátosságai ellenkező irányban fejlődtek, akkor arról azt állítják, hogy feltétlenül bűncselekményeket fog elkövetni.

Az eddigi eredmények alapján a kérdés áttekinthetőbbé tétele végett dr. Horvát felállítja a számvonalat:



A pozitív végtelen irányában vannak azok az egyének, a kiknek a lényegük, a karakterük a szociális irány felé képződött, a kik alkalmasak arra, hogy az emberi társadalomban az emberek legjobb boldogulására együtt működjenek. A negatív végtelen irányában pedig vannak Lombroso született bűntevői. E két véglet között helyezkednek el a többi átmeneti karakterrel bíró egyének, a kikben, a mint a pozitív végtelentől a null ponthoz közeledünk, egyre fogy az a képesség, hogy a társadalmi összműködést bontó cselekvésre irányuló (anti-szociális) okoknak ellentállni tudnak. A mint pedig a negatív végtelentől közeledünk a null ponthoz, egyre fogy a karaktereknek az a képessége, hogy egyáltalában tehetetlen az anti-szociális cselekményre indító okkal szemben. A null pont körül egy bizonyos egyensúlya helyzet fog előállni, vagyis ott olyan karakterek helyezkednek el, a melyekben egyformán meg van a képesség engedni az anti-szociális oknak, vagy reagálni arra. Ezek nem a karakterüknek megfelelőleg, hanem a változó külső motívumok értelmében fognak akarni és cselekedni. Itt helyezkednek el az úgynevezett alkalmi bűntevők.

Ha azt az eredményt, a melyet ezen subjectív alapon az öntudat látszatára alapítva elértünk, összehasonlítjuk azzal az eredménynyel, a melyre a haladottabb deterministák jutottak, azt kell látnunk, hogy ezen eredmény végső következtetésében egyezik egymással és azonos azon törvényszerűséggel is, a mely a természet egyéb terein is érvényesül. Ezzel magának az indeterminizmusnak az argumentumával van bebizonyítva, hogy ezen álláspont téves és hogy az akarat is ép oly törvényszerű, mint a természet minden más jelensége.

Ha szabadakarat ilykép nem létezik, mi történik a büntető igazságszolgáltatással? Össze dől-e ez is, miként a mai büntető rendszerek filozófiai alapjai? A szabadakarat kérdésével dr. Horvát szerint csupán az a filozófia dől meg, a melylyel a mai tételes büntetőjogokat elméletileg indokolni szokták, de maga az igazságszolgáltatás alapján meg nem rázkódik, mert tulajdonképpen ez a kettő eddig sem állott azonos elvi alapon. A büntetőjogok mindenkor a determinizmus elvén nyugodtak, mert hiszen a büntetés kezdetől fogva czélszerűségre, javí-

tásra törekedett. Ámde, ha az egyén akaratát nem tartjuk befolyásolhatónak, mert az szabad és mert a törvényszerűsége felül helyezkedik, nyilvánvaló, hogy a czélszerű büntetés eszméje is értelmetlen lett volna. Kant pl., a ki a legkonzekvenszőbb a klasszikus büntetőjog terén, tényleg azt is mondta, hogy büntetni akkor is kell, ha az egyáltalában nem czélszerű, mert a büntetés a kategorikus imperatív követelménye. A mint tehát a büntetőjogok elfogadták a czélszerű, a javító és visszatérő büntetés irányelveit, — ha öntudatlanul is — de tényleg deterministikus alapra helyezkedtek.

Ha ez azonban így van, miként lehetséges akkor, hogy ezeu deterministikus alapon álló tételes büntetőjognak mégis indeterministikus volt a magyarázata?

Ennek az indokai a következők:

Először a tudományos ismeretek még sokkal szűkebb körűek voltak, semmint hogy a természet törvényszerűségét az emberekre vonatkozólag is — öntudatosan — felismerhették volna.

Másodszor az indeterminista tanok filozófiai magyarázatai főként a francia forradalom körüli időkbén keletkeztek, akkor, a mikor minden téren a szabadság, egyenlőség és testvériség elveit hangoztatták, akkor, a mikor az észjogászok az embereknek velükszületett jogait hangoztatták és akkor, a mikor az embereknek ezen velükszületett jogait minden emberre egyenlőnek képzelték el.

Ebben az időben igen érthető, hogy a filozófiai tanok a büntetőjog terén is oly irányt vettek, hogy az ember akarata természettől fogva egyenlő és szabad.

Továbbá meg kell jegyeznem, hogy ebben az időben az indeterminista iskolák követői — mint általában — a bűntevőkkel nem sokat törődtek. Bűntevők szorosabb értelemben csakis a politikai büntettek voltak, mert a hűbériség és földesuraság idejében cenztrálistan kezelt és öntudatra ébredt tulajdonképeni büntetőjogról és igazságszolgáltatásról beszélni nem lehet.

A harmadik ok, a miért a tételes büntetőjognak helytelen filozófiája elterjedhetett, az volt, hogy az indeterminista tanokban egy bizonyos czélszerűség rejlik és pedig abban az irányban, hogy az egyéneket egy bizonyos megeröltetésre, egy bizonyos ösztökélésre készíti. (Ez az erkölcsi túlkövetelésnek, melyet Dr. Somló Bódog oly érdekesen fejtett ki, egyik példája.) Természetes azonban, hogy ezen tanok azon egyént, a ki a negatív irányú karakterek közé tartozik, hiába ösztökélnék arra, hogy az antiszocziális irányban ható okoknak ellentálljon. Ámde ezen tanok főleg a pozitív irányban determinált karaktereknek voltak szánva, a mely karaktereknél — és ezekből áll tulajdonképen az egészséges társadalom — ezen tanok bírtak bizonyos ideig, bizonyos jótékony hatással.

Ma azonban, a mikor az ismeretek haladottabbak és a mikor a determinista iránynak is meg van a magi buzdító tana, és pedig helyes alapon, az indeterministikus tanok már csak akadályul szolgálnak a büntetőjog helyes továbbfejlesztésénél.

Hogy a szabadakarat kérdése milyen kevésbé változtatná meg mai büntetőjogunk alapvonalait, azt az a körülmény is bizonyítja, hogy maga a felelősségrevonás, büntetés, a hibáztatás, miként a jutalmazás is, nem az akaraton fordul, hanem a czélszerűség eszméjén. De soha nem is azért hibáztattak, büntettek, vagy jutalmaztak valakit, mert ő másképp is cselekedhetett volna, hanem mert ezen tevékenység bizonyos czélszerűséggel járt. A költő, a művész, a szép asszony nem tehet arról, hogy bizonyos kiváló tulajdonsággal bír és mégis többre tartjuk ezeket, mint a kontárt, mint az ügyetlen embert és mint a csúnya asszonyt.

Mindezen bűnügyi iskolák különben a felelősségrevonásnak és a büntetésnek a determinismus elvén alapuló új elméleteit is iparkodnak felállítani, a melyeket Dr. Horvát részletesen ismertet.

Dr. Horvát ezután áttér arra a kérdésre, hogy mi a determinismus lényege? Ő ezt sem a necessitás elvében, sem pusztán a causalitás formájában látja, mely utóbbi az uralkodó felfogás, hanem a causalitás formai adottságán kívül a determinismus lényegét — főleg a büntetőjog szempontjából — az egyének lényegének, karakterének bizonyos állandó adottságában látja. Abban, hogy ezen karakterekből a különböző irányban fejlődött egyéni képességeket fel vagyunk képesek ismerni és ezekkel lényegüknek megfelelőleg tudunk azután elbánni. Annak bizonyítására, hogy a determinismusnak tényleg ez a jelentősége, arra utal, hogy a büntetőjogoknak, ha öntudatlanul is, de mindig arra irányult a tevékenysége, hogy képesek legyenek megismerni az egyének pozitív vagy negatív irányú karakterét. Ez a magyarázata annak, hogy még a rézbőrű indiánok is megkülönböztették a visszaeső bűntevőt és azzal másképp bántak, mint az alkalmi bűntevővel. Erre irányul Lombroso azon törekvése is, hogy megkeresse azt a típust, a melynek segítségével az egyének karakterének bizonyos irányban való determináltságát felismerhesse. Erre irányul végül a modern bűnügyi iskoláknak is azon törekvése, hogy a motívum osztályozásából — azon hatás révén, a melyet a motívum a karakterre tett — minősítsék az egyes bűncselekményeket és a minősítés folytán a különböző karaktereket különböző elbánásban részesíthessék. Ezen törekvésnek egyik érdekes példája New-York állam büntetőtörvénye, a melyben a minősítés elemét a különféleképen osztályozott motívumok képezik.

Dr. Horvát a modern bűnügyi iskolák jövő feladatát abban látja, hogy megkeressék azt a helyes eszközt, a melyet eddig még nem tudtak kielégítően megtalálni és a melynek révén fel lehessen ismerni az egyéneknek bizonyos irányban való determináltságát, hogy azután velük a szerint lehessen elbánni.